

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE SİYASET BİLİMİ
ANABİLİM DALI**

**HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ BÖLGE ÜLKELERİNİN
SOSYAL VE EKONOMİK GELİŞİMİNE KATKISI
AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Mehmet TÜRKMEN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Nurettin ALTUNDEĞER**

Ankara-2015

**TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE SİYASET BİLİMİ
ANABİLİM DALI**

**HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ BÖLGE ÜLKELERİNİN
SOSYAL VE EKONOMİK GELİŞİMİNE KATKISI
AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Mehmet TÜRKMEN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Nurettin ALTUNDEĞER**

Ankara-2015

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI

Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

15.07.2015

Mehmet TÜRKMEN

ONAY

Mehmet TÜRKMEN tarafından hazırlanan “Hazar Enerji Kaynaklarının Bölge Ülkelerinin Sosyal ve Ekonomik Gelişimine Katkısı Azerbaycan Örneği” başlıklı bu çalışma, 02.07.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet Akif OKUR

Yrd. Doç. Dr. Nurettin ALTUNDEĞER

Yrd. Doç. Dr. Farkhad ALİMUKHAMEDOV

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı, doğal kaynak bolluğu ile sosyo-ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiye dair kuramsallaştırmaların Azerbaycan örneği üzerinden test edilmesi suretiyle akademik literatüre katkı sağlamaktır.

Araştırma, Azerbaycan ve Hazar Havzası enerji jeopolitiğine yönelik şahsi bir ilgiden doğmuştur. Devletlerin hayatında kısa olarak değerlendirilebilecek 24 yıllık mazisinde çok büyük merhale kat eden bu ülkenin, akademik bir kuram dahilinde anlaşılması, izahı ve analizine duyulan merak beni bu araştırmayı yapmaya sevk eden temel teşkil etmiştir.

Türkiye ile arasındaki sosyo-kültürel bağların, petrol ve doğal gaz gibi somut alanlara dönük ortaklıklarla pekiştirilmesine imkân tanıyacak şartların Azerbaycan’da ne ölçüde tekemmül ettiğinin anlaşılmasına olan ihtiyaç da motive eden bir faktörlerden biridir.

Araştırmanın teorik çerçevesi, literatürde “kaynak laneti” ve “Hollanda hastalığı” olarak yer eden kavramsallaştırma üzerine inşa edilmiştir. Araştırma konusunun tabiatı icabı, bu teorik altyapı kapsamında mukayeseli bir kalitatif analiz yöntemi benimsenmiştir. İstatistiki ve sayısal veriler, kalitatif analize imkan tanıyacak şekilde kullanılmıştır. Bu doğrultuda gerek Hazar Havzası’nda yer alan ülkeler, gerekse bu literatürle bağlantılandırılan Norveç gibi örneklerin sunduğu veriler temelinde kıyaslama yapılmıştır.

Böyle bir çalışmayı yaparken ortaya çıkan temel zorluklardan biri araştırma konusunun belirlenmesidir. Zira sosyo-ekonomik kalkınma, literatürde hayli geniş yorumlanabilen bir kavramdır. Ekonomik büyüme, gayrisafi hasıladaki artış ve kişi başına düşen gelirin büyümesinin ötesinde eğitim, sağlık, hukuk düzeni ve çevresel faktörler gibi insanın hayat kalitesi ve refahını etkileyen faktörlerdeki iyileşmeyi de ifade etmektedir. Tüm bu faktörleri içeren verilerin ortaya konulması, mukayeseli bir analiz için gerekli olmuştur. Ancak birincil ve ikincil kaynaklardan bu verilerin derlenmesi kolay olmamıştır. Daha da önemlisi, veri toplama aşamasında neredeyse bütünüyle Batılı kaynaklardan yararlanılmak zorunda kalınması, Türkiye ve

Azerbaycan’da bu konu etrafında daha fazla ve kapsamlı araştırmaların yapılması ihtiyacına işaret etmektedir.

Yüksek lisans tezi olarak kaleme alınan bu çalışmayla ilgili olarak sunduğu araştırma fırsatı için Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne müteşekkirim. Bilhassa araştırmanın her safhasında değerli görüş ve yönlendirmeleriyle bana yardımcı olan Danışmanım Yrd. Doç. Dr. Nurettin Altundeğer’e teşekkürü borç bilirim. Yoğun mesaisinden bu proje için vakit ayırması, her türlü takdire şayandır. Ayrıca, bölgeyle ilgili engin birikimini bu araştırma için yaptığımız mülakatta benimle paylaşmaktan çekinmeyen Prof. Sarvar Gurbanov’a çok teşekkür ederim. Düşünce ufkumu genişleten bu bilgi ve yorumlar olmadan araştırmanın eksik kalacağı kanaatindeyim.

Bu tez çalışmasının, barındırdığı zengin hidrokarbon kaynaklarıyla küresel jeopolitikte giderek daha güçlü bir rol oynamaya namzet gösterilen Hazar Havzası ülkeleri ve özelde Azerbaycan’la ilgili bilgi, algılama ve anlama çabalarına katkıda bulunmasını dilerim.

Eseri özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan, Nabucco, Trans-Anadolu Boru Hattı, Trans-Türkiye ve Trans-Adriyatik gibi birbiriyle doğrudan bağlantılı enerji nakil hatlarıyla dünya gündeminde daha fazla yer tutmaya başlayan Azerbaycan ile Türkiye arasında sürdürülebilir ve kazan-kazan ilkesine dayalı kalıcı ilişkiler tesis edilmesinde yarar gören karar-vericiler için yararlı olabileceği düşüncesini taşıyorum.

ÖZET

[TÜRKMEN, Mehmet]. [Hazar Enerji Kaynaklarının Bölge Ülkelerinin Sosyal ve Ekonomik Gelişimine Katkısı Azerbaycan Örneği], [Yüksek Lisans Tezi], Ankara, [2015].

Petrol ve doğal gaz gibi hidrokarbon kaynaklarının bir ülkede fazla bulunması ile sosyo-ekonomik gelişme arasındaki bağlantı, modern kalkınma teorisinde önemli yer tutmaktadır. Bu alandaki çalışmaların temel araştırma sorusu “tabii kaynaklar oluşturdukları katma değerle kalkınmayı teşvik mi eder; yoksa fakirlik ve çatışmaları körükleyen, demokrasi ve insan haklarının gelişimini sekteye uğratan bir tesir mi yapar?” şeklinde özetlenebilir. Salt katma değer üretimini esas alan makroekonomik verileri değil, insanların hayat kalitesine etki eden sağlık, eğitim, gelir dağılımı, cinsiyet eşitliği, çevre gibi değişkenleri de ölçüt kabul eden “insani kalkınma” kavramıyla ilgili çalışmalarla birlikte birleştirildiğinde, kaynak bolluğu ile ilgili tartışmalar daha ilginç hale gelmektedir.

Literatürde bir yanda Norveç ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi zengin tabii kaynaklarını kalkınmalarının itici gücü haline getirmeyi başaramamış örnekler mevcutken, diğer yanda zengin hidrokarbon zenginliklerine karşın geri kalmışlık sarmalından kurtulamayan Nijerya, Meksika ve Venezuela gibi pratik misallerin varlığı, bu sosyo-politik/sosyo-ekonomik olguyu daha ilginç kılmaktadır. Bilhassa ikinci kategoride yer alan ülkelerin analizi için teorik çerçevesi geliştirilen “Hollanda Hastalığı”, “kaynak laneti” gibi kavramsallaştırmalar, bu teorik tartışmanın yeni örnek ülkeler üzerinden doğrulanması veyahut yanlışlaşmasını zaruri hale getirmektedir. Bu çalışma bu amaca yönelik yapılmıştır.

1991’de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan örneği üzerinden, önce Hazar Havzası’nın sahip olduğu hidrokarbon kaynaklarının Azerbaycan ve dünya ekonomisindeki ağırlığı ile Hazar coğrafyası ülkelerinin ekonomik gelişmişlik düzeyleri sayısal verilerle mukayeseli ortaya konmaktadır. Daha sonra kaynak bolluğu ile Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik-insani kalkınması arasındaki ilişki

üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda “Hollanda Hastalığı”nın hidrokarbon zengini Azerbaycan için ne ölçüde geçerli olduğu ve olası menfi tesirlerini bertarafı için ne tür mekanizmalar geliştirildiği tartışılmıştır. 25 yıla yaklaşan bağımsızlık serüveninde, kaynak bolluğunun Azerbaycan’da hukuki güvenceler, insani kalkınma verileri ve mutluluk endeksi bakımından doğurduğu tesir incelenmektedir. Böylece literatüre akademik kavramsallaştırmaların test edildiği yeni bir örnek durum kazandırılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaynak Bolluğu, İnsani Kalkınma, Azerbaycan, “Kaynak Laneti”, “Hollanda Hastalığı”.

ABSTRACT

[TÜRKMEN, Mehmet]. [Contribution of the Caspian Energy Resources to the Socio-Economic Development of Regional Countries: The case of Azerbaijan], [Master Thesis], Ankara, [2015].

The relationship between abundance of resources and socio-economic development is a crucial phenomenon in modern development theory. The central research question is whether abundance of valuable natural resources such as oil and natural gas serve as a positive impetus for economic growth. Another important aspect of the debate is related to the existence of a chaotic environment or widespread poverty being a factor that can curtail progress on economy, democracy and human rights. The idea of “humanitarian development” assumes that economic growth creates an environment conducive to providing better health services, education, income distribution, gender equality and sustainable environment. Within that context resource abundance becomes even more important in achieving a level of development in those areas mentioned above.

The literature on the subject lists Norway and the UAE among the successful examples that have managed to use their natural resources to achieve economic development. But there are also those like Nigeria, Mexico and Venezuela which have failed to break the vicious cycle of underdevelopment. In analyzing the latter, “Dutch disease”, a term coined after the example of Netherlands in 1970s, and “resource curse” have been used extensively. However, more case studies are needed to understand these concepts better and to see if those assumptions are valid under different circumstances.

This study might be considered as an attempt to test the validity of these approaches in the case of Azerbaijan. Azerbaijan, which gained its independence in 1991, is a good example where we can find a sudden increase in the development of natural resources and influx of foreign funds. The development of the oil industry in Azerbaijan provides us with a good example to see if Azerbaijan will be able to use its riches to provide long-term economic growth.

An analysis on the relationship between natural resource abundance and socio-economic-humanitarian development is an integral part of the study. In this context, indications will be put forward in order to test to what extent “Dutch disease” holds true in the case of Azerbaijan and what counter-measures are being taken to remedy its possible repercussions. The study of the subject includes an elaborate survey of the data on Azerbaijan’s humanitarian development, happiness index and progress on income distribution, gender equality, environmental standards, education and health. This study aims to contribute to the literature in testing earlier academic hypothesis on natural resource abundance and socio-economic development.

Key Words: Resource Richness, Humanitarian Development, Azerbaijan, “Resource Curse”, “Dutch Disease”.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	İ
ÖZET.....	İİİ
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	Vİİ
KISALTMALAR.....	X
TABLolar.....	Xİİ
GRAFİKLER.....	XİV
HARİTA.....	XV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAK LANETİ

1.1. DOĞAL KAYNAKLARIN BOLLUĞU İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR.....	7
1.2. RANT KAVRAMI.....	8
1.3. KAYNAK BOLLUĞU VE EKONOMİK BÜYÜME.....	8
1.4. KAYNAKLARIN BOL OLDUĞU ÜLKELERDE NEDEN REFAH OLMUYOR? .	9
1.5. HOLLANDA HASTALIĞI.....	11
1.6. KAYNAK BOLLUĞUNUN TOPLUMLARA ETKİLERİ.....	12
1.7. RANT İLE DEMOKRASİ ARASINDAKİ OLUMSUZ ETKİLEŞİM.....	14
1.8. NORVEÇ ÖRNEĞİ.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

HAZAR HAVZASI ENERJİ KAYNAKLARI

2.1. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI.....	20
2.1.1. Hazar Enerji Kaynaklarının Büyüklüğü	22
2.2. HAZAR'IN HUKUKİ DURUMU	26
2.2.1. Hazar'ın Statüsü Hakkında Yapılan Anlaşmalar	26
2.2.1.1. SSCB'nin Dağılmasından Önce Yapılan Anlaşmalar	26
2.2.1.2. SSCB'nin Dağılmasından Sonra Yapılan Anlaşmalar	27
2.2.2. Hazar'ın Statüsü Konusunda Uluslararası Hukuktaki Teorik Yaklaşımlar	29
2.2.2.1. Hazar'ın 'Kapalı Deniz' Olduğu Görüşü	30
2.2.2.2. Hazar'ın 'Göl' Olduğu Görüşü	32
2.2.2.3. Hazar'ın 'Özel Bir Su Havzası' Olduğu Görüşü.....	33
2.2.3. Hazar'ın Statü Sorunu İle Alakalı Sonsöz.....	34
2.3. BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN HAZAR'A İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI	34
2.3.1. ABD'nin Bölgeye Bakışı	35
2.3.2. Rusya'nın Bölgeye Bakışı	37
2.3.3. Avrupa Birliği'nin Bölgeye Bakışı	38
2.3.4. Çin'in Bölgeye Bakışı	39
2.3.5. Türkiye'nin Bölgeye Yaklaşımı	41
2.4.1. Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz Projeleri	43
2.4.2. Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz İhraç Hatları	44
2.5. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCAN'IN BAĞIMSIZLIK SONRASI SOSYO - EKONOMİK GELİŞİMİ

3.1. SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI BAĞIMSIZ OLAN HAZAR BÖLGESİ ÜLKELERİNİN EKONOMİK GELİŞİMLERİ.....	50
3.1.1. Türkmenistan Ekonomik Verileri.....	51

3.1.2. Kazakistan Ekonomik Verileri	54
3.1.3. Azerbaycan Ekonomik Verileri.....	58
3.2. AZERBAYCAN DOĞAL KAYNAKLARI.....	66
3.3. HAZAR ÜLKELERİ İLE BÖLGEYE KOMŞU ÜLKELERİN EKONOMİK GELİŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	68
3.4. AZERBAYCAN’DA BAĞIMSIZLIK SONRASI SOSYAL GELİŞİM	77
3.4.1. Sosyal-İnsani Gelişim Nedir?.....	77
3.4.2 1980-2013 Yılları Arasında İnsani Gelişim Endeksi Trendleri.....	80
3.4.3. Azerbaycan’ın Sosyal Gelişimi	82
3.4.3.1. Azerbaycan’ın İnsani Gelişim Endeksi	83
3.4.3.2. Azerbaycan’ın Sağlık Endeksi	87
3.4.3.3. Azerbaycan’ın Eğitim Endeksi.....	89
3.4.3.5. Azerbaycan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi.....	93
3.4.3.6. Azerbaycan’da Yoksulluk, İstihdam ve Güvenlik Açıklığı ..	94
3.4.3.7. Azerbaycan’da Nüfus ve İnsan Güvenliği	95
3.4.3.8. Azerbaycan’da Çevre	95
3.4.4 Küresel Mutluluk Endeksi.....	97
3.5. GELİŞEN BİR ÜLKE OLARAK AZERBAYCAN.....	100
3.5.1. Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı’nın Belirtileri Var mıdır?	102
3.5.2. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu	104
3.5.3. Azerbaycan’ın Petrol-Dışı Sektörlerde Gelişim Politikaları	108
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	119

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ACG	: Azeri-Çırag-Güneşli
AIOC	: Azerbaycan Uluslararası Çalışma Şirketi
Bbl	: Varil
BM	: Birleşmiş Milletler
BMDHS	: Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BP	: British Petroleum
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EIA	: Energy Information Administration
ENI	: Ente Nazionale Idrocarburi- İtalyan Çok uluslu Petrol ve Gaz Şirketi
EUGİE	: Eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi
GSYİH (SAGP)	: Gayri safi yurtiçi hasıla (satın alma gücü paritesi)
GSYİH:	: Gayri safi yurtiçi hasıla
HIV:	: İnsan Bağışıklık Eksikliği Virüsü
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
INPEX	: Japon Petrol Şirketi
İGE	: İnsani Gelişim Endeksi
KDV	: Katma Değer Vergisi
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SWFI	: Sovereign Wealth Fund Institute
TANAP:	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TCEE	: Toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi
Tcf.	: Trilyon feet küp
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
UNODC	: Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi
USAID	: Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı
USD	: Amerika Birleşik Devletleri Doları
WHO	: Dünya Sağlık Organizasyonu

TABLOLAR

Tablo 1:	Hazar Havzası İspatlanmış ve Muhtemel Rezervler	23
Tablo 2:	1999 - 2013 Yılları Arası Bölge Ülkelerinin Günlük Petrol Üretimi.....	25
Tablo 3:	1999 - 2013 Yılları Arası Bölge Ülkelerinin Günlük Doğal Gaz Üretimi	25
Tablo 4:	Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz Projeleri	43
Tablo 5:	Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz İhraç Hatları	44
Tablo 6:	Türkmenistan verileri (Dünya Bankası verileri)	53
Tablo 7:	Kazakistan verileri (Dünya bankası verileri)	57
Tablo 8:	Kazakistan - IMF Veri ve Tahminleri verileri	58
Tablo 9:	Dünya Bankası Azerbaycan Verileri.....	62
Tablo 10:	IMF Azerbaycan verileri	63
Tablo 11:	IMF Azerbaycan tahminleri	66
Tablo 12:	Kişi başı GSYİH-USD	69
Tablo 13:	Doğrudan Yabancı Yatırım-USD milyar	72
Tablo14:	İşsizlik, toplam (toplam işgücünün%) (modellenmiş ILO tahmini)	73
Tablo 15:	Ulusal yoksulluk hatlarında yoksulluk oranı (nüfusun%).....	74
Tablo 16:	Tarımın GSYİH(%) katkısı	75
Tablo 17:	İnsani Gelişme Endeksi Bileşenleri.....	78
Tablo 18:	İnsani Gelişim Endeksi Trendine Örnek Ülkeler (1980-2013).....	80
Tablo 19:	Azerbaycan'ın petrole bağlı gelir patlamasından önceye ait İGE ve bileşenlerinin endeksleri.....	83
Tablo 20:	Azerbaycan İGE trendi.....	84
Tablo 21:	Azerbaycan'ın 2013 İGE ile bazı ülke ve bölgelerin karşılaştırılması.....	85
Tablo 22:	Azerbaycan İGE değerleri.....	85
Tablo 23:	1980-2013 arasında bazı yıllardaki seçilen ülkelerin sağlık endeksleri.	88
Tablo 24:	Hazar havzası seçilen ülkelerinin sağlık harcamalarının GSYİH'ya oranları.	89
Tablo 25:	1980-2013 arasında bazı yıllardaki seçilen ülkelerin eğitim endeksleri. ...	90
Tablo 26:	Hazar bölgesi ülkelerinin eğitim harcamalarının GSYH'ye oranları.....	91

Tablo 27: Azerbaycan'ın 2013'te seçilmiş ülkeler ve ülke gruplarıyla EUİGE karşılaştırılması.	92
Tablo 28: Azerbaycan'ın 2013 yılındaki TCEE değerlerinin seçilmiş ülkeler ve ülke gruplarıyla karşılaştırmaları.	93
Tablo 29: Seçilen ülkeler için 2002-2012 Çevre Performans Endeksi.....	96

GRAFİKLER

Grafik 1 : Keşfedilmemiş Tahmini Dünya Petrol Kaynakları	24
Grafik 2 : Keşfedilmemiş Tahmini Dünya Doğal Gaz Kaynakları.....	24
Grafik 3 : Türkmenistan GSYİH, USD milyar	52
Grafik 4 : Türkmenistan GSYİH Yıllık Büyüme Hızı.....	52
Grafik 5 : Türkmenistan Kişi Başına Düşen GSYİH (SAGP).....	53
Grafik 6 : Kazakistan GSYİH, USD milyar.....	56
Grafik 7 : Kazakistan GSYİH Yıllık Büyüme Hızı	56
Grafik 8 : Kazakistan Kişi Başına Düşen GSYİH (SAGP)	56
Grafik 9 : Kazakistan İşsizlik Oranları	57
Grafik 10 : Azerbaycan GSYİH-USD milyar	60
Grafik 11 : Azerbaycan GSYİH yıllık büyüme hızı	60
Grafik 12 : Azerbaycan kişi başına düşen GSYİH (SAGP).....	61
Grafik 13 : Azerbaycan-İşsizlik oranları.....	61
Grafik 14 : Azerbaycan-Sanayi Üretimi	62
Grafik 15 : Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin İGE gelişimleri.	84
Grafik 16 : Azerbaycan'ın 2000-2013 arası insani gelişim endeksi bileşenlerinin eğilimleri.	87

HARİTA

Harita 1. Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Altyapısı	21
Harita 2. Hazar'ın Deniz Senaryosuna Göre Paylaşımı	31
Harita 3. Hazar'ın Göl Senaryosuna Göre Paylaşımı	33
Harita 4. Hazar Petrol ve Doğalgaz İhraç Yolları.....	45

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın son bölümü siyasi hareketlilik olarak ciddi olayların yaşandığı bir dönemdir. Bu yüzyılın en önemli kavramsallaşmış siyasi olgusu olan “soğuk savaş” SSCB’nin yıkılmasıyla son bulmuştur. Bu yıkılış arkasından bağımsız olarak ortaya çıkan Orta Asya ülkeleri hem yeni bir kuruluşun hazırlıkları ile meşgul olurken hem de eskinin bıraktığı olumsuz izleri silme çalışmalarına başlamışlardır. Bu ülkelerden biri olan Azerbaycan, 1991 yılından bu yana elde ettiği bağımsızlığını ekonomik, sosyal ve siyasal başarılarla taçlandırarak geleceğe umutla bakmak istemektedir.

Kaynak bolluğu yaşayan ülkelerin tecrübeleriyle şekillenen “kaynak laneti” kavramı literatürde ayrıca “Hollanda Hastalığı” olarak da adlandırılmaktadır. Bu kavram doğal kaynak veya farklı yollar ile oluşan hızlı gelir artışının ülkelerin sosyo-ekonomik hayatına olan etkilerini anlatmaktadır. Bu çalışma ile bahsi geçen kavrama yeni bir örnek vererek literatüre katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarını zorluklar içerisinde geçirdiği görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak, Sovyet döneminin sonlarında kurumlar verimlilikten uzak ve sağladıkları hizmetler de dünya standartlarından düşük seviyede olması, söylenebilir. Bu yıllara ülkenin ekonomik anlamda da bir geçiş dönemi diyebiliriz. Bu zor dönemden çıkışı sağlayacak en önemli etken Hazar Havzası’nın sahip olduğu çok önemli enerji kaynaklarıdır. 1994 yılının Eylül ayında imzalanan “Asrın Anlaşması” ile artık Azerbaycan sahip olduğu kaynakları Batı dünyasına transfer ederek ciddi gelirler elde etmenin ilk adımını atmış olduğu ifade edilebilir.

Hazar Havzası, dünya enerji güvenliği açısından sahip olduğu olanaklarla çok önemli bir noktaya taşınmıştır. Hazar’ın potansiyeli hakkında fikir vermek için şu istatistiki bilgi verilebilir; ispatlanmış ve muhtemel 48 milyar varil petrol ve 292

trilyon metre küp doğal gaz olduğu ifade edilmektedir.¹ Bu büyük potansiyeli paylaşan ülkelerden biri olan Azerbaycan, 2013 yılında tek başına tüm dünyada üretilen petrolün %1,1'ini ve doğal gaz üretiminin ise %0,5'lik bölümünü sağlamıştır.² Nüfusu on milyonun altında olan bir ülke için verilen rakamlar ve bunların ürettiği ekonomik değerler çok ciddi anlam ifade etmektedir. Ekonomik getirinin yanında ülkeye gelen yabancı yatırımcılar, bunlar için yapılan uluslararası anlaşmalar Azerbaycan'ın dünya ülkeleri entegrasyonuna katkı sağlamışlardır. Aynı zamanda dış yatırımcının ülkeye güvenle gelebilmesi için içerde atılan hukuki adımlar ülkenin hukuken ve siyasi anlamda gelişimine katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmada yukarıda bahsi geçen kaynak zenginliğinin Azerbaycan üzerinde etkileri incelenecektir. Ülkenin özellikle bağımsızlık sonrası yaşadığı ekonomik ve sosyal gelişimleri incelenecek ve bu gelişmelerin Azeri halkının yaşantısında meydana getirdiği değişimleri irdelenecektir. Özellikle ekonomi ve sosyal alandaki hareketlilik verileri desteklenerek geniş olarak anlatılacaktır. Bu dönemdeki insan hakları, demokratikleşme, şeffaflık gibi siyasi hayatı ilgilendiren konulardan sınırlı bir şekilde söz edilecektir.

Yirminci yüzyılın son dönemlerinde siyaset bilimi yeni bir kavram kazanmıştır. Bu kavram kaynak zenginliğinin sanılanın aksine kaynağın bulunduğu ülkenin halkının yaşamına olumsuz etkilerini anlatmaktadır. "Kaynak laneti" olarak ifade edilen bu kavram kaynak zenginliği ve uzun vadede bu zenginliğe sahip ülkelerdeki iktisadi, siyasi ve sosyal problemleri anlatmaktadır. Zengin doğal kaynaklar ciddi bir ekonomik potansiyele sahip olmasına rağmen neden o ülke halkı için bir refah ve esenlik kaynağı olamıyor, bu ciddi olarak incelenmesi gereken bir paradokstur. Bu tip bolluğa sahip ülkelerde kısa vadede önemli bir ekonomik gelişme sağlanırken uzun vadede istikrarlı bir büyümeden söz etmek mümkün olmamaktadır. Doğal kaynak zenginliği yaşayan ülkelerde ekonomi, kaynağın bulunduğu sektöre odaklanmakta ve diğer üretime ait sektörler yavaş yavaş küçülmektedir. Üretimin düştüğü, tüketim alışkanlıklarının değişip hızlandığı bu ülkelerde ekonomik büyüme

¹ EIA Caspian Sea Region, Ağustos 2013.

² BP Statistical Review of World Energy, Haziran 2014, s.8-20.

yavaşlamakta hatta tersine gidişler olabilmektedir. Bu duruma güzel bir örnek Hollanda'nın yaşadığı tecrübedir. Bundan dolayı kaynak laneti olarak ifade edilen kavram “Hollanda Hastalığı” olarak literatüre geçmiştir. Hollanda sendromu veya aşırı sıcak para hastalığı olarak da adlandırılır. 1960'lı yıllarda Hollanda büyük doğal gaz kaynakları keşfetmiştir. Bu zengin kaynak ülkeye ciddi miktarlarda döviz girişine sebep olur. Bunun sonucunda yerel para birimi aşırı değerlenir, ithalat hızla artarken ihracat azalır. Üretimin yavaşlaması, aşırı değerli yerel para biriminin üretimde faaliyet gösteren firmaların rekabet kabiliyetini düşürmesi gibi olumsuz sendromlar ülke ekonomisinde kendini gösterir. Yaşanan bu tecrübeler ilk olarak 26 Kasım 1977 tarihli ‘The Economist’ dergisinin yayınında “Hollanda Hastalığı” olarak adlandırılır. Bu hastalığın teorik temellerini açıklayan Max Corden ve Peter Neary, hastalığın, ülkelerin sanayisizleşmesine yol açarken aynı zamanda tarımsal üretimi de azalttığını ifade etmektedirler.

Çalışmanın ilk bölümünde yukarıda bahsi geçen “kaynak laneti” veya “Hollanda Hastalığı” kavramının teorik çerçevesini çizilecektir. Kaynak bolluğu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kurarken bu durumun ülkelerin demokratik gelişimine etkilerini incelenecektir. Ancak tezin asıl üzerinde duracağı konu Azerbaycan'ın sahip olduğu kaynak bolluğunun oluşturduğu ekonomik ve sosyal gelişmeler olacağı için “Hollanda Hastalığı”nın etkileri ve bu olumsuz etkilerden kurtuluş yolları kısıtlı bir şekilde verilecektir. Bu konuda özellikle olumlu bir örnek olarak Norveç'ten bahsedilecek, ilk bölümde Norveç'in ortaya koyduğu olumlu tecrübeler aktarılırken sonraki bölümlerde bu minvalde Azerbaycan'ın yaptıkları ve yapabileceklerinden bahsedilecektir.

Tezin ikinci bölümünde ise Hazar enerji kaynaklarının büyüklüğü istatistiki veriler ile de desteklenerek ortaya konacaktır. Böyle büyük bir potansiyele sahip olan Hazar Havzası ülkeleri arasındaki hukuki çekişmeler ve bu anlamda gelinen son durum anlatılacaktır. Bu konuda ileri sürülen uluslararası hukuktaki teorik yaklaşımlar ele alınarak havza ülkelerinden hangilerinin hangi görüşe yakın olduğu incelenecektir. Bu yaklaşımlar, Hazar'ın kapalı bir deniz, göl ve özel bir su havzası olduğu yönündedir.

Bu bölümde ayrıca bölgesel ve küresel aktörlerin bölgeye yönelik yaklaşımları ele alınacaktır. ABD, AB ve Çin gibi küresel aktörlerin bölgeye farklı siyasi ve ekonomik sebeplerle nasıl bir yaklaşım içerisinde olduğu incelenirken Rusya ve Türkiye gibi Hazar Havzası ile yakından ilgili ülkelerin de bölge ile kurdukları bağlar ifade edilecektir. Bu bağlar Hazar bölgesindeki büyük enerji yatırımları ile yakından ilintilidir. Bölgede günümüze kadar gerçekleşen enerji projeleri ve planlanan projeler de ele alınacaktır.

Günümüz dünyasının en önemli ekonomik ve siyasi kriterlerinden biri “enerji güvenliği” kavramıdır. Bu bağlamda Hazar enerji kaynaklarının 21.yüzyılın başından sonra bu konuda nasıl bir yeri olacaktır sorusuna cevap aranacaktır. Bu kaynaklar vesilesi ile artan bölgesel ve küresel ilişkilerin barış ve işbirliği ortamı oluşturmalarının küresel anlamda problemlerin çözümüne katkıları tartışılacaktır.

Üçüncü bölümde anlatılacak konuların başında Hazar Havzası ülkelerinin yaşadıkları ekonomik gelişim olacaktır. Bağımsızlıklarının sonrası kaynak bolluğu ile gelişen ekonomiler veriler ile özellikle Azerbaycan için verilecektir. Aynı dönemde Hazar’a komşu ama kaynak bolluğu olmayan ülkeler ile de ekonomik göstergeler açısından karşılaştırmalar yapılacaktır.

Diğer önemli başlık ise Azerbaycan’ın yaşadığı kaynak patlaması ile beraber göstermiş olduğu sosyal değişim ve gelişimler olacaktır. Bu süreç anlatılırken sosyal-insani gelişim kavramı da etraflıca incelenecektir. Uzunca bir süre, yirminci yüzyıla kadar ülkelerin gelişimleri sadece ekonomik büyüme anlamında ele alınmıştır. Ancak geçen yüzyıldan bu yana gelişmişlik hakkında bu durumun tek başına fikir veremeyeceği ifade edilmiştir. 1990’lı yıllarda gelir tabanlı gelişim yaklaşımlarının tamamlayıcısı olarak “insani gelişim” kavramı literatüre Amartya Sen* vesilesiyle girmiş ve BM Kalkınma Programına (UNDP) ait İnsani Gelişim Raporlarında benimsenmiştir. İnsani gelişim teorisi insani gelişim endeksi ile ölçülebilir bir hale gelmiştir. Bu endeks temelde gelir, sağlık ve eğitim seviyelerini ölçmeyi amaçlar. Azerbaycan için insani gelişim endeksi verileri bu bölümde detaylı bir şekilde

* 1998 yılında ekonomi alanında Nobel ödülü almış Hindistanlı ekonomist ve düşünür.

incelenecektir. Bölümün sonunda küresel mutluluk endeksi de BM Küresel Mutluluk Raporları verileri ile beraber verilerek Azerbaycan'ın bu konuda dünya ülkeleri arasındaki yeri olumlu ve olumsuz yönleriyle ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son kısımlarında gelişen bir ülke olarak Azerbaycan'ın durumu özetlenirken “Hollanda hastalığı” etkilerinin olup olmadığı tartışılarak bu alanda alınan önlemlerden biri olan Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'ndan bahsedilecektir. Fonun asıl gayesi, bugünkü ve gelecek nesiller arasında enerji kaynakları tabanlı zenginliğin adil şekilde paylaşılması vardır. Bu konuda fonun işleyişi hakkındaki olumsuz noktalar da ifade edilecektir. Aynı zamanda fon gelirlerinin petrol-dışı sektörlerin gelişimine nasıl katkı sağlayabileceği tartışılarak ortaya konacaktır.

Yukarıda genel hatları ile çerçevesi çizilen bu çalışma ile Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası özellikle 2004'den bu yana yaşamış olduğu doğal kaynak tabanlı gelir patlamasının ülkenin ekonomik ve sosyal gelişiminde oluşturduğu etkilerin genel bir fotoğrafı çekilmiş, ülkenin yaşadığı bu durumun “Hollanda hastalığı” olarak bilinen kavram ile uyumu ve bu hastalığın etkilerinden kurtulmanın yolları incelenmeye çalışılmıştır.

Petrol ve doğalgaz gibi kaynaklar yoluyla elde edilen gelirlerin ülkelerin ekonomilerinde ciddi etkilerinin olduğu açıktır. Bu gelirler vasıtasıyla doğal kaynak zenginliğine sahip ülkelerin sosyo-ekonomik yaşantılarında ciddi değişimler meydana gelmektedir. Azerbaycan bağımsızlığı sonrası, özellikle 2004'den itibaren bu anlamda bir zenginliği yaşamaya başlamıştır. Bu dönem itibariyle ülkenin ekonomik ve sosyal alanında ciddi gelişimlerin yaşandığı bu çalışma ile ortaya konmuştur. Bu gelişimin sürdürülebilir olması konusundaki olumlu ve olumsuz yönler de incelenmiştir. Çalışmanın anlatılan yönleriyle bu alanda katkıları olabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada birincil ve ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Öte yandan Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, BP, ABD Ulusal Enerji Ajansı vb. uluslararası alanda güvenilirliği kabul edilmiş kurumların yayınları da çalışmada kullanılmıştır. Bununla birlikte bu alanda uzman akademisyenler ve Türkiye'de yaşayan Azeri vatandaşlar ile bugüne ve geleceğe dönük beklenti ve

değerlendirmelerini anlamak üzere mülakatlar yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAK LANETİ

1.1. Doğal Kaynakların Bolluğu İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki Üzerine Tartışmalar

Doğal kaynakların çokluğu bir ülke için büyük bir lütuf mu yoksa o ülkelerin halklarının önemli bir kısmı için hayatı zorlaştıran, fakirlik ve çatışmaları körükleyen, demokrasi, insan hakları gibi evrensel konularda geri bırakan bir lanet mi? Bu doğal kaynak çokluğunun oluşturduğu paradoksu bu bölümde incelemeye ve anlamaya çalışacağız.

Son yüzyıldır iktisadi gelişimin kaynağını sermaye birikimleri oluşturmaktadır. Tarih boyunca birçok ülkenin zenginliğinin temel kaynağı doğal kaynaklar olduğundan, bu kaynaklardan elde edilen rant, sermaye birikimini etkilemiştir. Ancak 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğal kaynak zengini olan ülkelerin daha otoriter sistemlerle yönetildiği ve halklarının fakirliğe mahkûm olduğu gözlenmektedir. Bu kaynak zenginliğine rağmen, böyle ülkelerin halklarının sadece iktisadi olarak değil demokratik ve temel insan hakları bakımından da fakir kalması incelenmeye değer ciddi bir paradokstur. Buna literatürde "kaynak laneti" denmektedir. Bu terimi ilk kullanan 1993 yılında Richard Auty'dir.³

- Doğal kaynaktan elde edilen rantın, ülkeler için lütuf veya lanet olması aşağıda sıralanan politik ekonomi modelleri ile açıklanabilir;
- Hükümetin etkilerini ele alan Merkezileşmiş Politik Ekonomi Modeli,
- Rantın iktisadi özgürlüklere etkisini inceleyen Merkezileşmemiş Politik Ekonomi Modeli,

3 Economist's view, (2008). <http://economistsview.typepad.com/economistsview/2008/07/the-perplexing.html> (Erişim Tarihi: 18.10.2014).

- Ranttan elde edilen gelirin üretim üzerindeki etkilerini inceleyen Hollanda Hastalığı modeli.⁴

1.2. Rant Kavramı

Üretim faktörleri içinde en kritik olarak tanımlanan faktörler doğal kaynaklardır. Doğal kaynaklara insanın bir katkısı yoktur ama onlar olmadan da üretim yapılamayacağı açıktır. Sonuçta doğal kaynaklar yoluyla ortaya çıkan ciddi bir girdi vardır ve bu girdilerin ekonomik getirisine rant denir. Klasik iktisatçılarda rant, değerini topraktan alırken Doğu toplumlarında daha çok ganimetin dağıtımı olarak algılanmıştır. Bu farkın sebebi kıta Avrupa'sında ulus devlet öncesi var olan Feodal yapıdır. Bu dönemde Feodal Bey ile toprağı işleyen köylü arasındaki üretim ilişkisi rant kavramının başlangıcıdır. Köylünün ürettiğı ürünün pazardaki satışından elde edilen gelirden toplam üretim maliyetlerinin çıkarılmasıyla arta kalan kısım rantı oluşturmaktaydı.

Modern ekonomide, rant kavramı yerini "ekonomik rant" kavramına bırakmıştır. Rantın yeraltı kaynaklarından elde edildiğı kabul edilmektedir. Doğal kaynaklardan elde edilen rant, herhangi bir gayret göstermeksizin bu kaynakların satışından elde edildiğinden diğer üretim faktörlerinden elde edilen gelirlere (ücret, kar, faiz) farklıdır. Rant tanımına farklı bir yaklaşım da yedi asır öncesi İbn-i Haldun'dan şu şekilde verilebilir; rant ganimetin paylaşılmasıdır.⁵

1.3. Kaynak Bolluğı ve Ekonomik Büyüme

Kaynak yoğunluğu ve büyüme arasındaki negatif ilişki ekonomi tarihinde yer alan şaşırtıcı gerçeklerden biridir. On yedinci yüzyılda kaynak fakiri Hollanda yenedünya ülkelerindeki kolonilerinden ciddi bir altın ve gümüş akımına sahip İspanya'yı gölgede bırakmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda İsviçre,

4 İlyas Sözen, Kamil Uslu, Volkan Öngel,(2011). "Ortadoğı ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Rantiyeci Ekonomik Yapıları", *İstanbul Ticaret Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, s.90.

5 Sözen, Uslu, Öngel, a.g.e., s.91.

Japonya gibi kaynakları kıt ülkeler kaynak zengini Rusya'yı ekonomi alanında geçmişlerdir. Son kırk yılda yeni endüstrileşen Doğu Asya ekonomileri(Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur gibi) yüksek bir performans gösterirken, kaynak zengini Meksika, Nijerya ve Venezuela gibi ülkeler iflaslar yaşamışlardır.

Doğal kaynakların bolluğu zenginliği ve satın alma gücünü artırmaktadır, bu durumdaki kaynak zengini ülkelerin yatırımlarını artırması ve neticesinde ekonomik büyümenin gerçekleşmesi beklenir. Çoğu petrol zengini ülkeler elde ettikleri gelirlerle çeşitli alanlarda yatırımları finanse etmeyi ve endüstriyel alanda büyük bir sıçramayı amaçlamışlardır. Venezuelalılar bunu petrol gelirlerinin tohumlarını ekmek olarak adlandırmışlardır.⁶ Doğal kaynaklara ulaşım masrafları büyüdüğünde yeni endüstriler veya teknolojiler gerekli olabilir. Buna tarihi bir örnek verilebilir. Kömür ve demir çelik endüstrisinin olmazsa olmaz hammaddeleridir. Britanya, Almanya ve A.B.D gibi bu kaynakların zengini ülkeler, on dokuzuncu yüzyılın sonunda bu alanda hızlı bir gelişme gösterdiler. Taşıma maliyetlerinin düşmesi ile artık hammaddenin yakınlığı, yüzyıl öncesindeki önemini büyük oranda yitirmiştir. Japonya ve Kore demir cevheri ithalatına bağımlı olmalarına rağmen dünya çapında birer çelik üreticisi konumuna geldiler. Bu durum bize artık doğal kaynakların varlığının eskisi kadar ekonomik büyümede avantaj sağladığı konusunda şüpheler oluşturmakta hatta bazı durumlarda dezavantaj olabildiği gözlenebilmektedir.

1.4. Kaynakların Bol Olduğu Ülkelerde Neden Refah Olmuyor?

Dünya üzerinde çatışmaların yoğun olduğu ülkeler incelendiğinde buraların genelde bol doğal kaynağa sahip ülkeler olduğu görülüyor. Bu kaynaklar bir lütuf olduğu halde neden refaha katkıda bulunmuyor? Hatta çoğu insanı doğal kaynaklar iyi kullanılmıyorsa kendi coğrafyaları için birer lanet oluyor sonucuna götürüyor. Bugün birçok ülkesinde çatışmaların yaşandığı Afrika kıtası aslında bir servet üzerinde oturuyor ama bunu adil bir şekilde paylaşıp ciddi bir ekonomik büyümeyi sağlayamıyor. Yirminci yüzyılın sonunda Doğu ve Batı blokları arasındaki

⁶ Jeffrey D. Sachs, Andrew Warner,(1997), "Resource Abundance and Economic Growth", s.3.

mücadelenin azalmasıyla her iki blok Afrika üzerinde daha müdahil hale geldiler. Dünyanın gidişatını belirleyen ülkeler Afrika'nın diktatörlerini belirlediler ve bu kıtanın halklarının fakirleşmesinin önünü açtılar. Bu durumu en iyi açıklayan kişilerden biri Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Prof. Joseph Stiglitz'dir ve şöyle diyor; "Doğal kaynakların lanetini zengin ülkeler yaratır, bu lanetin etkilerini ise kaynakların sahibi fakir insanlar yaşar."

Genel olarak incelendiğinde, kaynak zengini ülkeler kaynağı bol olmayan ülkelere ekonomik büyüme alanında daha kötü bir performans göstermişlerdir. Beklenilenin aksine daha yavaş ve daha fazla eşitsizlikle büyümüşlerdir. Bu durum 'kaynak laneti' kavramıyla bizi tanıştırmıştır. Bu lanetin üç ekonomik bileşeni mevcuttur;

- Kaynak zengini ülkelerin para birimleri güçlenir, bu değer kazanma da ihracatı etkiler.
- Doğal kaynakların işlenmesi genelde az istihdam oluşturduğundan işsizlik artar.
- Dengesiz kaynak fiyatları büyümenin istikrarsız olmasına yol açar, emtia fiyatları yüksekken gelen ve ekonomik sıkıntılarda kaçan uluslararası bankalar da bu durumu besleyen yapılar olabilirler.⁷

Kaynak laneti kavramı açıklanırken işin sosyal boyutu şöyle ifade edilebilir: Kolay elde edilen zenginlik tembelliğe sebep olur. On altıncı yüzyılda yaşamış siyaset felsefesi filozofu Jean Bodin bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir; "verimli toprakların erkekleri daha kadınsı ve korkak olurken bunun tam aksine çorak topraklar, zorunluluktan dolayı erkeklerini daha ihtiyatlı, dikkatli, uyanık ve çalışkan yaparlar."

Bu konuda temel düşünce şöyle ifade edilebilir; üretime dayalı ekonomiler doğal kaynak zengini ekonomilere göre daha kompleks bir işbölümüne sahiptir ve insanları daha yüksek hayat standartlarına ulaştırır. Doğal kaynaklardan gelen büyük sermayelerle ekonomi yükselişe geçse de bu uzun soluklu ve istikrarlı olmaz. Ekonomik dengelerin uzun vadede sağlıklı olması olası değildir. Üretime dayalı

⁷ Joseph E. Stiglitz, (2012). "Kaynakların Lanetinden Bereketine", *Ekonomik Forum*, s.88.

ekonomilerde ise fertlerin ve firmaların ekonomiye bütüncül bir entegrasyonu ile daha istikrarlı bir ekonomik büyüme sağlanır. Bir ekonomi, doğal kaynak bolluğu yaşarsa üretim sektörleri küçülmeye başlar ve ticari olmayan sektörler genişlemeye başlar. Bu ekonomide kronik yavaş büyümenin temel kaynağıdır. Bu durum literatüre ‘Hollanda Hastalığı’ kavramı olarak geçmiştir.

1.5. Hollanda Hastalığı

Hollanda sendromu veya aşırı sıcak para hastalığı olarak da adlandırılır. Kısaca şu şekilde tanımlanabilir; ‘Ani zenginleşme kaynağına kavuşan bir ekonomide mevcut üretim faktörlerinin diğer üretim alanlarından çekilip yeni kaynağa yönelmektedir. Bunun sonucunda toplam üretimin azalmasına Hollanda hastalığı olarak tarif edilmiştir.’⁸

1960’lı yıllarda Hollanda büyük doğalgaz kaynakları keşfetti. Bu keşif sonrası ülkeye büyük miktarlarda döviz girişi oldu. Sonuç olarak hızlı zenginleşmeyle birlikte ülke para biriminin(flörin) aşırı değerlenmesine, ithalatın artmasına ve ihracatın önemli oranda azalmasına yol açtı. Bu durum ilk olarak ‘The Economist’ dergisinin 26 Kasım 1977 tarihli yayınında ilk kez ‘Hollanda Hastalığı’ olarak adlandırılmıştır. Peki, bu hastalık nelere yol açmaktadır?

- Doğal kaynakları bol olan ülkelerin parasında da önemli bir değerlenme olabilmektedir.
- Kaynak satışı ile ülkeye gelen büyük miktardaki döviz ülkenin parasındaki değerlenmeyi körüklüyor.
- Yatırımların çoğu o doğal kaynakla ilgili sektöre kaymaktadır. Bu etki diğer sektörlerde bir "de-industrializasyon" (sanayileşmeme) etkisi ortaya çıkarmaktadır.
- Ülkenin para birimi değerli hale geldiği için ithalatın maliyeti düşmektedir. Dolayısıyla bu durum bütün sektörlerde ithalat patlamasına sebep

8 Uluslararası Politika Akademisi, (2014). <http://politikaakademisi.org/hollanda-hastaligi-nedir/> (Erişim Tarihi: 15.10.2014).

olmaktadır. Aynı zamanda satılan doğal kaynaktan gelen yüksek gelir de tüketimi körüklediği için, ithalat bir zorunluluktur.⁹

Hollanda Hastalığının teorik temellerini açıklayan Max Corden ve Peter Neary, hastalığın sanayileşmemeye yol açarak, ülkenin sanayi ve zirai üretimini yitirmesi olarak tanımlıyorlar. Farklı yaklaşımlarla da olsa bu hastalıktan bahsedildiğinde üç sektör öne çıkmaktadır;

- Doğal kaynaklara dayalı sektörler(madencilik, doğalgaz, petrol vb.)
- Ticarete konu sektörler
- Ticarete konu olmayan sektörler (sağlık, eğitim, perakende, inşaat vb.)¹⁰

Bu hastalığa yakalanan ülkelerde ilk olarak ekonomide ciddi bir yükseliş meydana gelir. Daha sonra ulusal para birimi değer kazanır. Devamında karlılık azalmaya başlar, üretimden tüketime geçiş süreci başlar. Sermaye artık ticarete konu olmayan sektörlerle kayar ve son aşamada sanayisizleşme meydana gelir.

Hollanda hastalığı sadece petrol ve doğalgazdan kaynaklanmayabilir. Herhangi bir doğal kaynak artışı da bu duruma sebep olabilir. Bu hastalığın görüldüğü diğer ülkelere şu örnekler verilebilir: kahve üretimi ile bilinen Kolombiya, yine kahve , kakao ve orman ürünleriyle zenginleşen Fildişi Sahilleri ve demir filizi üreten Zambiya ve Zaire gibi ülkeler.

1.6. Kaynak Bolluğunun Toplumlara Etkileri

Kaynak zenginliğinin toplumlara etkileri ekonomik alandan sosyal alana geniş bir yelpazede görülmektedir. Bu kısımda bu etkileri irdelemeye çalışacağız. Kaynak zengini ekonomilerde ilk zamanlarda ciddi bir büyüme görülse de belli bir dönem sonra ekonomik bir durağanlık baş gösterir. Bu durgunluğun sebeplerinden birisi yeni yetişen nesillerin eğitim konusunda gerekli çabayı göstermemesidir. Üretime dayalı ekonomilerde, bireyler daha iyi maddi imkânlarla ve statülere sahip

9 İktisadi (2014). <http://www.iktisadi.org/hollanda-hastaligi.html>, (Erişim Tarihi: 15.10.2014).

10 Uluslararası Politika Akademisi, (2014). <http://politikaakademisi.org/hollanda-hastaligi-nedir/> (Erişim Tarihi: 16.10.2014).

işlerde çalışabilmek için eğitime büyük önem verirler. Bu durum daha iyi yetişmiş bireyler oluşturduğu kadar eğitim sektörünün her geçen nesilde daha kaliteli olma zorunluluğunu ortaya çıkarır ve bu alanda yatırımları artırır. Yatırımlar ekonominin istihdam kabiliyetini olumlu yönde etkiler. Bu hal toplum adına çift yönlü bir kazanç olarak sayılabilir. Kaynakları bol olan ekonomilerde ise fertlerin emeğe dayalı işlerden elde edebilecekleri gelir daha düşük olduğundan üretim çeşitliliği azalır ve bu da eğitim sektörünün giderek olumsuz anlamda gerilemesine sebep olur. Kısaca üretime dayalı ekonomilerde doğurgan bir döngü, eğitim ve üretim çeşitliliği ile her geçen nesilde sağlanıp uzun vadeli büyümeler sağlanırken, tersine kaynak bol ülkelerde büyümeler daha kısa vadede olmaktadır.

Politik ekonomilerde, kaynak bolluğu tipik olarak yüksek rant getirisi oluşturur. Bu tip ekonomilerde hükümetler elde ettikleri rantın büyük bir kısmını doğal kaynakların istismarından kazanırlar.¹¹ Bu konuda Amerikan ekonomist ve sosyal bilimci Mancur Olsen, böyle toplumlarda özel çıkar gruplarının kolayca vergilendirilebilen doğal kaynak gelirlerini elde etmeleriyle çok güçlü duruma geldiklerini ifade etmektedir. Oluşan bu güçlü çıkar grupları da ülkede yeniliklerin önüne çıkan bir engel olabilmekte ve toplumun yeniliklere kapalı bir hale gelmesini sağlamaktadırlar. Bunun dışında bu kolay gelire ulaşabilme isteği hükümet ve hükümete yakın kesimlerde ciddi yolsuzluklara ve bürokrasinin bu yolla hem verimsiz hem de yavaş işlemesine sebep olmaktadır. Haliyle bu olumsuz durum, hükümetlerin ekonomik büyümeyi etkileyecek altyapı çalışmalarına yatırımını azalttığı gibi ülkedeki hukuki altyapının bozulmasına yol açar. Sonuç olarak toplumda güvensizlik ortamı oluşmasıyla halk ve hükümet arasında çatışmalara sebep olur ki bu durumun iç savaşlara kadar gittiği görülebilmektedir. Bu çatışma hali çoğu kez gizli bir şekilde de oluşmaktadır. Hükümeti oluşturan bakanlıklar veya farklı devlet kurumları arasında bütçe paylaşımı konusunda tartışmalar yaşanmakta ve bu durum da hükümetin etkili çalışma kabiliyetini azaltmaktadır.¹² Bir akademik

¹¹ Sachs, Warner, “Resource Abundance and Economic Growth”. s.9.

¹² Thorvaldur Gylfason, (2001). “Natural Resources and Economic Growth: What is the Connection?”, CESifo Working Paper No.530, s.5.

çalışmaya göre, GSYH'sının %25'i birincil doğal kaynaklardan oluşan ülkelerde çatışma riski %33 iken bu oranın %5 olduğu ülkelerde bu risk %6'ya düşmektedir.¹³

İç çatışmalar dışında, kaynakları bol ülkeler ellerindeki zenginliklerle diğer güçleri tahrik etmekte ve bu uluslararası çatışmalara neden olabilmektedir. Yakın tarihte Irak'ın Kuveyt'i ve İran'ı işgali, Libya'nın Çad ile olan mücadelesi, A.B.D.'nin Irak ve İran ile olan ilişkileri buna örnek olarak verilebilir.

Tartışmanın diğer bir yönü ise asli kaynakların değil de kaynak ücretlerinin öngörülemez şekilde dalgalı olmasının problem oluşturmasıdır. Bu dalgalanma belirsizliklere sebep olarak ekonomik riskleri artırmaktadır. Son olarak, kaynak bol ekonomilerde hükümetlerin verimsiz ve müsrif yatırımlar yapabildiği yani diğer ekonomilere göre hükümetlerin ellerindeki sermayeyi daha uygunsuz harcadığı görülmektedir.

1.7. Rant ile Demokrasi Arasındaki Olumsuz Etkileşim

Mahvady'nin ortaya koyduğu rantiyeci devlet kavramına göre, devlet gelirlerinin çoğu yurtiçi kaynaklardan değil; sert taş, petrol, doğalgaz, ağaç gibi doğal kaynakların satışıyla elde edilmektedir. Rantın dışardan temini ülkenin hem kalkınma hem de siyasi yapısını değiştirebilir.¹⁴ Bu siyasal yapılar rantın devamı ile haSözenyatta kalabilirler. Hükümetler konumlarının korunması için devlet gelirinin büyük kısmını kendi çevrelerine harcarlar.¹⁵ Oluşabilecek tepkilerin azaltılması ve idare edicilerin statükolarının devamının sağlanması için kamu harcamaları önemlidir.¹⁶

¹³ Ian Bannon, Paul Collier, (2003). "Natural Resources and Conflict: What We Can Do", (Ed. Ian Bannon, Paul Collier), Washington DC, The World Bank, s.3.

¹⁴ İlyas Sözen, Kamil Uslu, Volkan Öngel,(Bahar 2011). "Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Rantiyeci Ekonomik Yapıları", *İstanbul Ticaret Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, s.92.

¹⁵ Sözen, Uslu,Öngel, a.g.m., s.92, 'Michael L. Ross, "The Political Economy of the Resource Curse", *World Politics*, s.301-302'.

¹⁶ Sözen, Uslu,Öngel, a.g.m., s.92, 'Hootan Shambayati, "The Rentier State, Interest Groups, and The Paradox of Autonomy: State and Business in Turkey and Iran" , *Comparative Politics*, s.308'.

Devlet gelirlerinin önemli kısmı dışarıdan sağlandığında, iç kaynaklar üzerinde vergilendirme baskısı azalır. Artan vergi muafiyetinin oluşturduğu iktisadi ve siyasal sonuçlar üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların ortak sonuçları şöyle özetlenebilir;

- Vergi yoksa temsil de yok söylemi ile devlet toplumdaki bağımsızlaşabilir,
- Gelirler diğer ülkelerin gelirlerine bağlı olduğundan dış müdahalelere açık hale gelebilir,
- Ülke içinde rant kaynağını ele geçiren askeri darbe yapabilir,
- Statükonun devamı için sivil siyasete engeller çıkarılabilir,
- Kamu harcamalarının şeffaflığı ortadan kalkabilir,
- Şişen bürokrasi verimsizliğe yol açabilir.¹⁷

Bu sonuçlar bize kaynak bolluğunun oluşturduğu rant ile demokrasi arasında olumsuz bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Temsilin ülkede belli bir grubun eline geçmesi, hükümetlerin ve büyük müteşebbislerin teşebbüs ruhunun örselenmesi ile üretim faaliyetleri sadece doğal kaynakların olduğu sektörlerde olur, üretim alanında çeşitlilik azalır ve büyüme sağlanamaz. Yolsuzluğun ve kurumların kalitesinin düşmesi, hukuki altyapının bozulması insanları daha güvensiz hale getirerek iç çatışmaları körükleyebileceğini daha önce belirtmiştik. Demokrasinin bu şartlarda hayatiyetini devam ettirmesi pek mümkün değildir. Lipset, Burhert ve Lewis-Beek, Clark ve Prezeworski gibi akademisyenler, rant ile oluşan zenginliğin eğitim seviyesini yükselterek demokratik istekleri artırdığını söyleseler de Bryan ve Wandewall gibi akademisyenler rant azaldığında büyük oranda demokratik gelişmelerin anında kesileceğini belirtmektedirler.¹⁸

Yukarıda anlatıldığı üzere kaynak bolluğunun oluşturabileceği idare biçimleri bir ülkede mülkiyet haklarına, gevşek hukuki yapılara ve sağlıklı bir ekonomi için gerekli pazarların oluşmamasına sebep olabilmektedir. Bu durum birçok gelişmekte olan ülkede sosyal faydası olan iktisadi faaliyetlerin önünü kesmektedir. Böylece sosyal kurumlar ve hukuki yapılar zarar görmekte, politik güç belli elitlerin eline

¹⁷ Sözen, Uslu, Öngel, a.g.m, s.92.

¹⁸ Sözen, Uslu, Öngel, a.g.m., s.93.

geçmektedir. Aşırı güçlü elit kesim elindeki politik gücü kendisi ve çevresinde oluşan taraftar, yandaş kesimlerin lehine kullanarak demokrasiyi zayıflatmakta, sözde sanal bir demokratik hava ülkeye yerleşebilmektedir. Kayırma(kronizm) ve yolsuzluklarla demokrasinin temelleri sarsılmaktadır. Daha ötesinde kaynak bolluğu insanları yanlış bir güvenlik anlayışına iterek demokratik tepkilerinde atıllaşmasına, hükümetlerin de büyüme endeksli ekonomik idare anlayışından uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Bu anlayış serbest ticaret, verimli bürokrasi ve sağlıklı kurumsal yapıların oluşmasını engelleyerek sadece ekonomik büyümenin değil sosyal yapının da zarar görmesine neden olmaktadır. Yani kaynak bolluğu bir şekilde sosyal sermayeyi dışlar, sosyal sermaye toplumun altyapısı ve kurumları demektir ki geniş anlamıyla bunun içinde toplumların kültürü, insanların birbirlerine bağlılığı, kanunlar, adalet sistemi, kural ve gelenekler vb. kavramlar mevcuttur.¹⁹ Doğal kaynak rantına sahip olmayan devletler, gelirlerini vergilerden sağlamak zorunda olduklarından, bu ülke yönetimlerinin hareket alanı daha dardır²⁰. Kaynakların bol olduğu ülkelerde gelirin büyük kısmı dışarıdan elde edilen rant ve bu yolla vatandaşların finanse edilmesiyle ülke yönetimleri varlıklarını toplum üzerindeki baskılarını artırarak sağlayabilmektedir. Bu durum bize açık bir şekilde doğal kaynaklardan elde edilen zenginliğin ülkenin siyasi ve ekonomik yapısını etkilediğini göstermektedir.

Doğal kaynakların bol olduğu çoğu ülkede, uzun vadede ekonomik büyümenin daha yavaş olduğu gözlenmektedir. Örnek olarak Nijerya verilebilir, çok büyük petrol kaynaklarına sahip olmasına karşın bu ülkenin gayri safi milli hâsılası, özgürlüğünü kazandığı 1960 yılından daha yüksek değildir.²¹ Bu durum OPEC ülkelerinin çoğu içinde aynıdır. Hatta bu konuda Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın(1964-75) petrol bakanı Şeyh Yamani ile yaptığı bir görüşmesinde ifade ettiği şu söz tarihe geçmiştir; 'Bizler develerimizi bırakarak Cadillac marka araba kullanmaya başladık, ancak parayı böyle harcamaya devam edersek korkarım

¹⁹ Thorvaldur Gylfason, (2001). "Natural Resources and Economic Growth: What is the Connection?", s.5.

²⁰ Sözen, Uslu, Öngel, İstanbul Ticaret Üniv.Sosyal Bilimler Dergisi, s.99.

²¹ Gylfason, "Natural Resources and Economic Growth: What is the Connection?", s.11.

gelecek nesiller tekrar deve kullanmaya başlayabilir.’ 1970- 1998 arası, doğal kaynağı bol olan 65 kadar ülkenin sadece dördü gayri safi milli hâsılasını ortalama olarak %25 ve aynı dönemde kişi başı milli hâsılasını ortalama %4 artırmışlardır. Bu ülkeler Botswana, Endonezya, Malezya ve Tayland’dır. Bu ülkelerin başarıyı yakalamalarının arkasında ekonomilerini çeşitlendirmeleri ve sanayileşmeyi gerçekleştirmeleri yatmaktadır.²²

1.8. Norveç Örneği

Doğal kaynakların varlığı her zaman yukarıda anlatılan problemlere mi sebep olmaktadır? Bu kaynaklar toplumların hayatına zorluk yerine bir nimet olarak da giremez mi? Bu konuda olumlu örneklerden biri Norveç’tir. 1971 yılında Norveç’te petrol üretimi başladı ve 1975 yılından sonra da bu alanda ciddi gelir elde edilmeye başlandı. Elde edilen ciddi miktardaki petrol gelirlerine rağmen Hollanda hastalığının belirtileri Norveç’te ortaya çıkmadı. Sosyal yapıya zarar veren rant kaynaklı davranışlar toplumda etkili halde gelmedi. Aksine büyüme ile birlikte eğitime daha büyük bir önem verilirken toplumsal endişesizlik anlayışından da uzak kalındı. Büyümenin inatla yüksek kalmasına rağmen bazı gözlemcilerin ülkenin yapısal sorunlarının çözümünde (eğitim ve sağlık alanlarındaki devlet tekeli, rekabet yetersizliği v.b.) petrolden elde edilen gelirlerin politikacıları isteksizleştireceği endişeleri mevcuttur.²³

Birçok OPEC ülkesinin yaşadığı kötü tecrübelerden Norveç’i uzak tutan en önemli faktörlerden biri elde edilen gelir patlamasının zamanlamasıydı. 1970’lerin başında gerçekleşmeye başlayan bu süreçte, Norveç sahip olduğu kurumsallığını tamamlamış sosyal ve finans alanlarındaki yapılarıyla gelişmiş bir ülkeydi. Bu nedenle sahip olduğu zengin petrol kaynaklarının yönetiminde uzun soluklu, vergi tabanlı ve piyasa dostu bir yaklaşım sergilemektedir. Petrol ve doğal gaz gelirlerinin Norveç halkının yararına harcanacağı 1996 Petrol Yasasının birinci bölümünde ifade

²² Gylfason, a.g.e. s.12.

²³ Gylfason, a.g.e. s.14.

edilmektedir. Devlet bu yasayla petrol sektörünü 1975 tarihli petrol vergilendirme yasasıyla uyumlu bir şekilde hukuki altyapıyı oluşturmuştur.

Petrol gelirleri Norveç Petrol Fonunda değerlendirilmektedir. 2015 yılı itibariyle bu fon 870 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır.²⁴ Bu fonun %62,7'si hisse senetlerinde tutulmaktadır. Fon aktiflerinin çok düşük bir oranı taşınmaz emlak yatırımlarında değerlendirilmektedir. Norveç petrol fonunun dünya üzerinde 3000'e yakın şirkete ortaklığı mevcuttur. Bununla birlikte petrol sektörünün istihdama katkısı %1'den daha azdır. Bu büyük fonun en önemli özelliği petrol gelirlerinin nasıl harcanacağı konusunda açık maliye kuralının var olmasıdır. Bu kurala göre, petrol dışı yapısal genel devlet bütçe açığının fondaki varlıkların %4'ü civarında olacağı 2001 yılında karara bağlanmıştır. Bu oran fonun uzun dönem getirisidir, böylece fon reel sermayesi tasarruf edilmiş ve sadece getirisi harcanmış olacaktır. Norveç'in giderek yaşlanan nüfusu için bu fon daha önemli hale gelmektedir. 2008 yılında bu fonun ismi Norveç Emeklilik fonu olarak değişmiştir. Bahsedilen mali kural Norveç'te yaşanan kazanç patlaması sonrasında harcama etkisinin büyük ölçüde kontrol altına alınmasını sağlamıştır.²⁵

Bunlar dışında uluslararası ticarete konu sektörlerde sübvansiyona gidilmiş, yerli şirketlere petrol sektörünün ihtiyacı olan alanlarda daha çok iş verilerek destek sağlanmıştır. Ayrıca petrol gelirlerinin artmasıyla eğitim, geliştirme, araştırma harcamalarına ve yurt dışı eğitim burslarına özel önem verildiği bilinmektedir.

Kaynak dağılım etkisinin petrol üretiminin ilk aşamalarında ücret yüksekliği ile kendini gösterdiği görülmektedir. Norveç'te bu negatif eğilim gelirler koordinasyonu ile azaltılmaya çalışılmıştır. Oldukça yüksek merkezileştirilmiş ücret belirleme sistemi ile petrol sektörü yerine sanayi sektörü ücret lideri yapılmıştır. Tüm sektörlerde meydana gelebilecek ücret artışları kontrol altına alınmıştır. Tarafsız bir

²⁴ Bloomberg, (2015). <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1746583-norvec-fonu-asyada-emlak-yatirimina-hazirlaniyor>, (Erişim Tarihi: 24.04.2015).

²⁵ Nihal Yıldırım Mızrak, Sarvar Gurbanov, (2013). "Azerbaycan'da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz", EkonAnadolu International Conference in Economics, 19-21 Haziran 2013, Eskişehir, s.17.

kurum aracılığıyla, sanayi sektöründeki verimlilik ölçülerek, bu bulguların genel ücret artışlarının tavanı olması yönünde uygulamaya gidilmiştir.²⁶

Norveç gibi örneklerin artması için yapılması gerekenleri Joseph E. Stiglitz özetle şöyle ifade etmektedir; Kaynak laneti değil de bereketini yaşamak için düşük bir döviz kuru, bir istikrar fonu, kaynak gelirlerinin yatırıma dönüşmesi, borçlanma yasağı ve şeffaflık gereklidir. Ancak bu tedbirlerle beraber atılması gereken başka adımlar da vardır. İlk olarak, genelde yabancı olan doğal kaynak şirketleriyle, kaçınılmaz bir menfaat çatışması mevcuttur. Bu tür ülkeler iyi planlanmış, rekabetçi, şeffaf açık artırmalar ile özel şirketler ile devlet arasındaki rant anlaşmalarından daha çok gelir elde edebilirler. Eğer yapılmış anlaşmalar var ise yeniden pazarlık yapılmalı, gerekirse beklenmedik kar vergisi getirilmelidir.

Gerçek kalkınma için muhtemel bütün bağlantıların araştırılmasını gerektirir. Yerel işçilerin yetiştirilmesi, petrol ve gaz şirketleri için girdi sağlayacak küçük ve orta ölçekli işletmeler, kaynakların yurt içinde işlenmesi ve doğal kaynakların ülkenin ekonomik yapısına entegre edilmesi gerekir. Bu tür ülkeler faaliyetlerinin birçoğunda rekabetçi üstünlüğe sahip olmayabilir, bazıları da ülkelerinin güçlü yanlarına bağlı kalınmasını savunabilir. Bu açıdan bakıldığında bu ülkelerin rekabetçi üstünlüğü diğer gelişmiş ülkelerin onların kaynaklarını sömürmesi oluyor. Önemli olan dinamik rekabetçi üstünlük veya şekillendirilebilecek uzun dönemde bir rekabetçi üstünlüktür. 40 yıl önce Güney Kore pirinç konusunda rekabetçi üstünlüğe sahipti. Bununla yetinmiş olsaydı bugün sanayi devi haline gelemezdi. Dünyanın en verimli pirinç yetiştiricisi olur fakat hala yoksul kalabilirdi.²⁷

Sonuç olarak, kaynakların bolluğu, ülkeleri genel olarak rant paylaşımı algısı nedeniyle hem siyasi hem iktisadi ve bunların etkisiyle sosyal olarak oldukça etkilemektedir. Beklenenin aksine bu bolluk kimi yerde lanete dönüşmekte ve toplumların gelişimini yavaşlatmaktadır. Bunu berekete çevirebilen ülkeler de mevcuttur. Yalnız bu berekete ulaşmak için toplumların anlayışlarını değiştirecek faaliyetlerin hayata geçirilmesi de kolay olmayacak, kötü tecrübelerin tekrarlarının yaşanması her devirde mümkün olabilecektir.

²⁶ Mızrak, Gurbanov, a.g.e., s.18.

²⁷ Stiglitz, “Kaynakların Lanetinden Bereketine”, s.89.

İKİNCİ BÖLÜM

HAZAR HAVZASI ENERJİ KAYNAKLARI

2.1. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARI

Dünya nüfusu ile beraber sanayileşme hızla artmaktadır. İnsanoğlunun enerjiye olan ihtiyacı her geçen gün çoğalmakta, enerji güvenliği her toplumun en önemli problemlerinden birini oluşturmaktadır. Alternatif enerji alanında önemli adımlar atılmasına rağmen henüz yeterli seviyede gelişme sağlanamadığından dünya üzerinde petrol ve doğal gaz hala en önemli enerji kaynaklarıdır. Bu kaynakların en çok bulunduğu ve üretildiği Orta Doğu Bölgesi 2013 yılı itibariyle toplam dünya üzerindeki petrol üretiminin yıllık % 32,2'sini karşılamaktadır.²⁸ Son otuz yılda kullanımı giderek artan doğal gaz üretiminde de yıllık toplam üretimin %16,8'i bu bölgede gerçekleşmektedir.²⁹ Yirmi birinci yüzyılın başından bu yana Orta Doğu Bölgesine alternatif bir enerji alanı olarak Hazar Havzası kendini göstermiştir. Bu bölge sahip olduğu petrol ve doğal gaz zenginlikleri ile tüm dünyanın enerji güvenliği için alternatifler ortaya çıkarmakta, bununla birlikte enerji ve onun dağıtımının meydana getirdiği siyasi güç de birçok ülkeyi bölgede rekabete sokmaktadır. Bölgede süper güçler ve dev şirketler kaynakların çıkarımı ve dağıtımı konusunda hızlı bir yarış içerisindeyler.

Hazar Denizi'nin coğrafi konumu Güneydoğu Avrupa ile Asya'nın birleştiği bir noktadadır. Toplam alanı 376 bin kilometrekaredir. Kuzeyden güneye uzunluğu 1200 km ve batıdan doğuya 320 km genişliğindedir. Toplam kıyı uzunluğu adalarla birlikte 7000 km civarındadır. Ünelere göre sahil uzunlukları; Azerbaycan 825 km,

²⁸ BP Statistical Review of World Energy (2014). s.8.

²⁹ A.g.e, s.22.

Kazakistan 2320 km, İran 900 km, Türkmenistan 1200 km ve Rusya 695 km'dir.³⁰ Hazar Denizi'ne kıyısı olmamasına rağmen Özbekistan da sahip olduğu enerji kaynaklarıyla Hazar havzasında yer alan diğer bir ülkedir.³¹



Harita 1. Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Altyapısı

Hazar Havzası, dünyada petrolün ilk bulunduğu yerlerden biridir. Bakü ile petrolün beraber anılması 2600 yıllık bir geçmişe sahiptir. Bakü'nün bulunduğu Abşeron Yarımadası'nda yedinci ve sekizinci yüzyıllarda ilkel yollarla petrol elde edildiği bilinmektedir. İlk esaslı petrol kuyusu 1847'de Bibi Heybet petrol bölgesinde, Rus

³⁰ Kamil Uslu, "Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu",(2006) *Marmara Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi*, , cilt XXI, sayı 1, s.101.

³¹ *EIA Caspian Sea Region*, (2013). s.1.

mühendis Semenov tarafından sondajlanmıştır.³² On dokuzuncu yüzyıldan itibaren ise dünyanın önde gelen petrol merkezlerinden olduğu söylenebilir. 1872-1913 yılları arasında, Bakü’de çıkarılan petroler Rusya’daki toplam üretimin %95-97’sini ve tüm dünya üretiminin de % 50’sini karşılamaktaydı. Bakü petroleri, 1940’ı yıllara kadar SSCB’nin petrol üretiminin % 70 ‘ini karşılamaya devam etmiştir.³³ Tarihten beri petrol konusunda önemli bir yere sahip olan bölge SSCB’nin dağılmasından sonra yeniden ön plana çıkmış; Rusya, Türkiye ve İran gibi bölge ülkelerinin yanı sıra ABD, AB, İsrail, Pakistan, ÇHC ve Japonya gibi bölge dışı ülkelerin de ilgi alanı içine girmiştir.

2.1.1. Hazar Enerji Kaynaklarının Büyüklüğü

Bölgesel anlaşmazlıklar ve yetersiz arama faaliyetleri bölgenin gerçek potansiyelini bilmemize olanak sağlamasa da EIA verilerine göre Hazar havzasında, ispatlanmış ve muhtemel, 48 milyar varil petrol ve 292 trilyon metre küp doğal gaz olduğunu tahmin etmektedir.³⁴

Rezervlerin büyük bir kısmı Hazar’ın kuzey sahillerindedir. EIA’nın tahminlerine göre Hazar havzasının toplam ham petrolünün %41’i ve doğal gazın %36’sı bu kısımdadır. Genel olarak açık denizdeki petrol rezervlerinin büyük kısmı kuzeyde iken doğal gaz rezervlerinin önemli kısmı güneyde yer almaktadır. Bunlara ek olarak petrol kaynaklarının %35’i ve doğalgazın %45’i kıyıdan 100 mil uzaklığa kadar olan bölgelerde, özellikle de Rusya’ya ait Kuzey Kafkasya bölgesindedir. Kalan 12 milyar varillik petrol rezervi ve 56 trilyon metre küplük doğal gaz rezervi çoğunlukla Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan kıyılarında bulunmaktadır. Aşağıda verilen Tablo-1 de bölge ülkelerinin ispatlanmış ve muhtemel rezerv miktarları verilmiştir.

³² Yasin Şenyurt, (2010). “Hazar ve Basra Körfezi Havzalarının Enerji Kaynakları Üzerinde Stratejiler ve Türkiye”, Yüksek Lisans Tezi, s.6.

³³ Uslu, “Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu”, s.99.

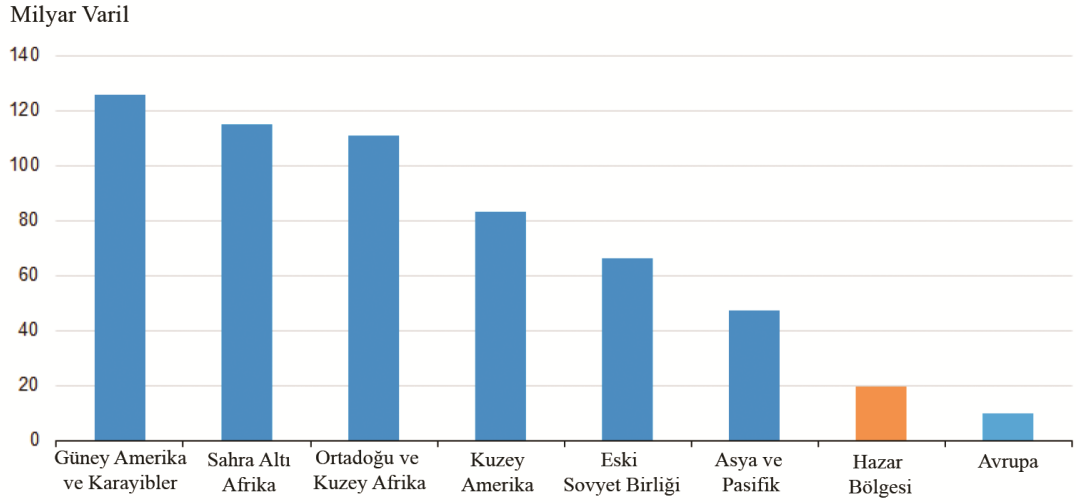
³⁴ *EIA Caspian Sea Region*, (2013). s.8.

Tablo 1: Hazar Havzası İspatlanmış ve Muhtemel Rezervler

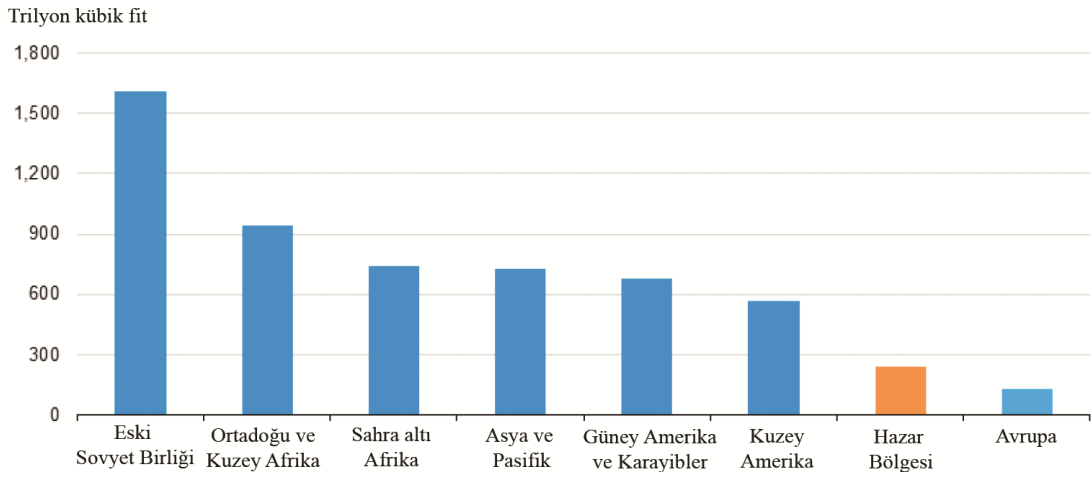
Ülke	Ham Petrol (Milyar bbl)	Doğal Gaz (TCf)
Azerbaycan	8,5	51
Hazar - Açık deniz	6,8	46
Hazar - Karasuları	1,7	5
İran	0,5	2
Hazar - Açık deniz	0,5	1
Hazar - Karasuları	(s)	1
Kazakistan	31,2	104
Hazar - Açık deniz	15,5	36
Hazar - Karasuları	15,5	68
Rusya	6,1	109
Hazar - Açık deniz	1,6	14
Hazar - Karasuları	4,5	95
Türkmenistan	1,9	19
Hazar - Açık deniz	1,1	9
Hazar - Karasuları	0,8	10
Özbekistan	(s)	7
Hazar - Açık deniz	0	0
Hazar - Karasuları	(s)	7
Toplam - Hazar	48,2	292
Hazar - Açık deniz	19,6	106
Hazar - Karasuları	28,6	186

Kaynak: *EIA Caspian Sea Region, (Ağustos 2013).*

Bu miktarları genel dünya değerleri ile karşılaştırabilmek için aşağıda verilen Grafik-1 ve Grafik-2 incelenebilir.



Grafik 1 : Keşfedilmemiş Tahmini Dünya Petrol Kaynakları



Grafik 2 : Keşfedilmemiş Tahmini Dünya Doğal Gaz Kaynakları

Kaynak: US EIA, USGS Dünya Keşfedilmemiş Kaynaklar Tahmini 2012, USGS Hazar Bölgesi Keşfedilmemiş Kaynaklar Değerlendirilmesi.

Aşağıda verilen Tablo-2 ve Tablo-3’de bölge ülkelerinin 1999-2013 yılları arasında günlük petrol ve doğal gaz üretimleri verilmiştir.

Tablo 2 : 1999 - 2013 Yılları Arası Bölge Ülkelerinin Günlük Petrol Üretimi

1000 varil/gün																2013
ÜLKELER	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Genel Payı
Azerbaycan	279	281	300	307	308	309	445	646	856	895	1014	1023	919	872	877	1,1%
Kazakistan	656	740	841	1021	1111	1283	1330	1403	1453	1526	1664	1740	1758	1724	1785	2,0%
Rusya	6119	6583	7106	7755	8602	9335	9598	9818	10044	9950	10139	10365	10510	10643	10788	12,9%
Türkmenistan	143	145	163	183	203	194	193	187	199	208	211	217	217	222	231	0,3%
Özbekistan	191	159	153	153	151	138	115	114	104	102	95	78	77	68	63	0,1%
İran	3603	3852	3825	3580	4002	4201	4184	4260	4303	4396	4249	4356	4358	3751	3558	4,0%

Tablo 3 : 1999 - 2013 Yılları Arası Bölge Ülkelerinin Günlük Doğal Gaz Üretimi

trilyon metreküp																2013
ÜLKELER	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Genel Payı
Azerbaycan	5,4	5,1	5,0	4,7	4,6	4,5	5,2	6,1	9,8	14,8	14,8	15,1	14,8	15,6	16,2	0,5%
Kazakistan	6,2	7,7	8,6	8,5	11,1	12,3	12,7	13,0	15,1	16,9	16,4	15,9	17,5	18,4	18,5	0,5%
Rusya	535,8	528,5	526,3	538,9	561,6	573,3	580,1	595,2	592,1	601,8	527,7	588,9	607,0	592,3	604,8	17,9%
Türkmenistan	20,6	42,5	46,4	48,4	53,5	52,8	57,0	60,4	65,4	66,1	36,4	42,4	59,5	62,3	62,3	1,8%
Özbekistan	50,3	51,1	52,0	51,9	52,0	54,2	54,0	54,5	59,1	62,2	60,0	59,6	57,0	56,9	55,2	1,6%
İran	56,1	59,6	66,3	78,8	82,7	96,4	102,3	111,5	125,0	132,4	144,2	152,4	159,9	165,6	166,6	4,9%

Kaynak: BP Statistical Energy Review of 2014

2.2. HAZAR'IN HUKUKİ DURUMU

SSCB'nin 1991 yılında dağılmasıyla birlikte Hazar'ın statüsü konusunda tartışmalar başladı. Bu tarihe kadar Hazar İran ve Sovyet İmparatorluğu'nun ortak bir denizi olarak görülmekteydi. SSCB'nin çöküşü sonrasında, Hazar etrafında yeni kurulan ulus devletlerle bölge üzerinde hak sahibi ülke sayısı beşe çıktı. Hazar Denizi'nde, yukarıdaki enerji üretim ve potansiyelleri ile alakalı verilen tablolardan da anlaşılacağı üzere çok zengin açık deniz hidrokarbon kaynaklarının bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu kaynakların jeopolitik önem taşıyan bir hat üzerinde bulunması, kıyı devletlerin iç ve dış politikalarında bu bölgenin statüsünün belirlenmesini öncelikli konulardan biri haline getirmiştir.³⁵ Ancak kıyı ülkelerinin hukuki çözüme ulaşamamaları zengin doğal kaynaklar üzerinde arama çalışmaları yapmalarını engellemektedir.

Bu çözümsüzlük durumunun en temel kuramsal yaklaşımı Hazar'ın deniz veya göl olarak tanımlanmasında yatmaktadır. Zira kapalı deniz veya göl olarak kabul edilmesinin farklı hukuksal sonuçları bulunmaktadır. Bunlar dışında üçüncü bir görüş olarak, Hazar'ın 'özel bir su havzası' olduğu öne sürülmektedir.³⁶

2.2.1. Hazar'ın Statüsü Hakkında Yapılan Anlaşmalar

Bu kısımda Çarlık Rusya'sı ve İran arasında başlayıp SSCB dağılana kadar yapılan anlaşmalar ve SSCB'nin dağılmasından sonra yapılan anlaşmalar anlatılacaktır.

2.2.1.1. SSCB'nin Dağılmasından Önce Yapılan Anlaşmalar

Hazar ile ilgili olarak Çarlık Rusya'sı ile İran arasında yapılan ilk anlaşmalardan biri 1813 tarihli 'Gülistan Anlaşması'dır. İran'ın Rusya'ya yenilmesi sonucu imzalanan anlaşmanın beşinci maddesine göre İran Deniz Kuvvetleri'nin Hazar'da varlığı

³⁵ Shamkhal Abilov, (2013). "Hazar'ın Hukuki Statüsü", *Hazar Raporu*, s.47.

³⁶ Süleyman Sırrı Terzioğlu, (2008). "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)*, Cilt:3, Sayı:5, s.33.

yasaklanmıştır.³⁷ Yine bu dönemde 28Şubat 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması imzalanmış olup, bu anlaşmanın dördüncü maddesi ile Rusya ile İran arasındaki sınırın Hazar’da sona erdiği ifade edilmiştir.³⁸ Böylece Hazar sınır tespitinde rol almıştır. Bolşevik İhtilalından sonra 26 Şubat 1921 tarihli Moskova Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Çarlık Rusya’sı döneminde yapılan anlaşmaların şartları iptal edilmiştir, böylelikle İran’ın Hazar’da donanma bulundurmasını engelleyen şartlar ortadan kalkmıştır ancak güney Hazar’da balıkçılık konusunda kısıtlamalar getirilmiştir. Daha sonra yapılan 27 Ağustos 1935 tarihli ‘Kuruluş, Ticaret ve Seyrüsefer’ anlaşması ile Sovyet Rusya ve İran arasında kıyı sularında avlanma hakkı 10 deniz mili olarak belirlendi. Ancak bu anlaşmada sınır çizgileri veya rejimi belirleme konusunda ortak bir tanım bulunmamaktadır.³⁹ 25 Mart 1940 tarihinde imzalanan Tahran Anlaşması SSCB ile İran arasında ticaret ve gemicilikle ilgilidir. 10 mile kadar olan alanda kıyı ülkeleri bayraklarını taşıyabileceklerdir.⁴⁰ 1921 ve 1940 anlaşmaları incelendiğinde iki temel ilkenin ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki Hazar’a giriş ve yararlanmada eşitlik ilkesi, diğeri ise Hazar’ı kıyıdaş olmayan ülkelere kapalı tutma ilkesidir.⁴¹ Bu anlaşmalarla yukarıda da ifade edildiği gibi egemenlik konusunda bir düzenleme yapılmadan sadece seyrüsefer ve balıkçılıkla ilgili hususlarda mutabakata varılmıştır. Bu yüzden bunlara dayanarak Hazar’ın bugünkü statüsüne çözüm bulmak zor olarak kabul edilebilir.

2.2.1.2. SSCB’nin Dağılmasından Sonra Yapılan Anlaşmalar

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin çöküşünün ardından Hazar Denizi’nin hukuki durumu, beş kıyı devleti arasında siyasi, ekonomik ve stratejik çekişme konusu olmuştur. İlk olarak Sovyetler Birliği’nin halefi olacak devletler, Sovyet döneminde yapılan anlaşmalara bağlı olduklarını 1991 Aralık tarihli Alma-Ata Bildirgesi’nde ilan etmişlerdir.

³⁷ Terzioğlu, a.g.m., s.27.

³⁸ Uslu, “Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu”, s.102.

³⁹ Abilov, “Hazar’ın Hukuki Statüsü”, s.49.

⁴⁰ Uslu, “Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu”, s.102.

⁴¹ Terzioğlu, “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, s.28, "Hossein Kaazempour Ardabili, “The Caspian Sea: Resources, Legal Status, Future”, The Economy & Energy (Quarterly), Cilt: 1, Sayı: 2 & 3, Bahar 1997.".

20 Mart 1992 tarihinde Kiev’de ‘BDT Üyesi Devletlerin Sınırlarının ve Deniz Ekonomik Bölgelerinin Korunması Konusundaki Anlaşma’ imzalandı.⁴² Türkmenistan hariç, Hazar’a kıyıdaş Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, bu anlaşmaya taraf oldular. Bu anlaşma ile kalıcı bir çözümden ziyade çözüm için bir mekanizma oluşturulması öngörülmekteydi. Türkmenistan’ın taraf olmadığı Anlaşma’nın probleme ne kadar katkıda bulunduğu tartışmalıdır. Zaten sonraki yıllarda ortaya çıkan sıkıntılar da anlaşmanın amacına ulaşamadığına bir delil olarak kabul edilebilir. Bu sıkıntılara örnek vermek gerekirse; 1997 yılında Azerbaycan ve Kazakistan’ın yabancı şirketlerden oluşan konsorsiyumlarla enerji konusunda sözleşmeler yapmaları Rusya ve İran tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Aynı yıl Kazakistan’ın kendi karasuları olarak tanımladığı bölgede Rusya tarafından petrol arama ihalesi açılmış olması Kazakistan tarafından uluslararası hukuka aykırı kabul edilmiştir. Bunlara ilave olarak Rusya ve Azerbaycan, Azerbaycan ve Türkmenistan arasında bulunan Çırağ, Kepez, Azeri (Türkmenistan tarafından Kaveroçin, Serdar, Hazar olarak adlandırılan) adalarında petrol çıkarma sözleşmeleri yapmış, ancak Türkmenistan’ın protestosu ile karşılaşmışlardır.⁴³ Kıyıdaş devletlerarasında ilk olarak 1997 yılında Kazakistan –Azerbaycan, Kazakistan-Türkmenistan arasında, 1998 yılında da Kazakistan-Rusya arasında Hazar’ın statüsü belirlenene kadar ‘orta hat boyunca sektörlere bağlı kalmak için’ mutabakatlar sağlandı. Ancak 12 Mart 2001 Rusya-İran anlaşmasına göre deniz statüsünde değişiklik olmadıkça taraflar resmi olarak hiçbir sınırı tanımayacakları konusunda anlaşmaya varmışlardır. Rusya ve İran böylelikle sektörel bölünmeye karşı bir adım atmış oldular. Bu görüş, Kazakistan ve Azerbaycan tarafından olumsuz karşılanmıştır. Kasım 2001’de Azerbaycan-Kazakistan ve Eylül 2002’de Azerbaycan-Rusya arasında Hazar’ın statüsü konusunda ikili anlaşmalar yapılmıştır.⁴⁴ 2003 yılında Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan gölün %64’ünü üç parçaya bölmüşler ve bundan Rusya %19, Azerbaycan %18 ve Kazakistan %27’lik pay almışlardır. Kuzeyde sağlanan bu mutabakata karşın

⁴² Terzioğlu, A.g.m, s.28, “Agreement on the Protection of the State Boundaries and Maritime Economic Zones of the States-Participants of the Commonwealth of Independent States”, International Legal Materials, Cilt: 31, Sayı. 3, Mayıs 1992, s. 495-497.

⁴³ Terzioğlu, a.g.m, s.30.

⁴⁴ Uslu, “Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu”, s.104.

İran ve Türkmenistan bu anlaşmada yer almamışlardır. İran'ın Azeri ve Türkmen taraflarıyla deniz paylaşımı konusunda fikir ayrılıkları bulunmakta, Türkmenistan'da belli sahalar için, örneğin Serdar sahası, anlaşma yapılmasını istemektedir.⁴⁵ İran, Hazar'ın eşit kullanımından yanadır ve uluslararası hukuk kurallarının uygulanması halinde Hazar'ın %20,4'ünün İran'a ait olması gerektiğini iddia etmektedir.⁴⁶ Sonuç olarak gelinen noktada, Hazar havzasının kuzeyinde Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan'ın güneyde ise İran ve Türkmenistan'ın bulunduğu anlaşmazlık devam etmektedir. Kasım 2003'te beş devlet Hazar'ın deniz çevresinin korunması konusunda anlaşmaya vardılar. Bu sözleşme beş devlet tarafından ortak imzalanan ilk belge olması itibariyle büyük önem sahiptir.⁴⁷

Hazar'ın nihai statüsü konusunda görüşmeler devam etmektedir. Nisan 2004'te beş ülkenin Dışişleri bakanlarının, Ocak 2005'te de Hazar devletlerinin 16. Özel Çalışma Toplantısı bunlara örnek olarak verilebilir. İlerleme kaydedilemeyen bu toplantılar sonrası Ekim 2007'de İran'da Hazar ülkelerinin liderlerinin katıldığı toplantı ile bir bildiri imzalandı ama yine nihai bir sonuca ulaşılamadı.

Bölgenin ve dünyanın en önemli petrol ve gaz yataklarının Hazar'da olduğu düşünülürse bu statü belirsizliğinin ciddi problemlere sebep olduğu, bunların başında da çok ciddi büyüklükteki bazı yatırımları engellediği anlaşılabacaktır.

2.2.2. Hazar'ın Statüsü Konusunda Uluslararası Hukuktaki Teorik Yaklaşımlar

Bölümün başında belirtildiği gibi Hazar'ın statüsü konusundaki sorun Hazar'ın bir 'kapalı deniz' mi yoksa 'göl' mü olduğu konusundadır. Bununla ilgili görüşler aşağıda anlatılacaktır.

⁴⁵ Sedat Laçiner, (2006). "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", *OAKA*, USAK, cilt1, no:1, s.69.

⁴⁶ Laçiner, a.g.m., s.70, 'Bahman Aqhai Diba, "The Caspian Sea is a Dangerous Place", *Persian Journal*, 23 Aralık 2005.'

⁴⁷ Terzioğlu, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", s.38, 'Yusin Lee, "Toward a New International Regime for the Caspian Sea", s. 45.'

2.2.2.1. Hazar'ın 'Kapalı Deniz' Olduğu Görüşü

Deniz hukuku hakkında en son düzenlemeleri içeren 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi(BMDHS), Hazar'ın deniz olup olmadığı yargısını belirlemede bize rehber olacak resmi bir evraktır. Bu sözleşmenin 122. Maddesi; "kapalı veya yarı-kapalı deniz", iki veya daha fazla devlet tarafından etrafı çevrilmiş ve başka bir denize veya okyanusa dar bir çıkışıyla bağlanan veya tamamen veya esas itibariyle iki veya daha fazla kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinden oluşan bir körfez, havza veya deniz anlamına gelir⁴⁸, şeklindedir. Bu tanıma göre Don ve Volga kanallarıyla Karadeniz'e oradan da açık denizlere çıkma imkânı olan Hazar kapalı veya yarı kapalı deniz statüsünde kabul edilebilir. Bu durumda Don-Volga ve Volga-Baltık kanallarında uluslararası su yolu rejimi uygulanabilecek ve Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler bu kanallardan geçiş yapma hakkına sahip olabileceklerdir. Ancak SSCB zamanında ve bugün bu kanallar iç sular rejimine tabidir ve Rusya'nın kanallar üzerinde münhasır yetkisi devam etmektedir. Bu kanalların uluslararası su yolu rejimine açmayı Rusya reddetmektedir.⁴⁹ BM Deniz Hukuku Sözleşmesini imzalayan tek ülke Rusya olmasına karşın, Rusya Hazar'ın deniz olduğu tezine sürekli karşı çıkmıştır. BMDHS'ye göre kıyıdaş ülkelerin 'karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgesi' olacaktır. Karasularının dışında ise açık deniz statüsü uygulanacaktır. Burada da şu problem ortaya çıkmaktadır; münhasır ekonomik bölge 200 mile kadar ilan edilebilmektedir ancak Hazar'ın genişliği bu uzunluğa imkân vermemektedir. İşte bu noktada Türkmenistan her kıyıdaş ülkenin 12 millik ulusal karasularına ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerektiği ve geri kalan kısım bütün kıyıdaş ülkelere ortak kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Türkmenistan dışında bu görüşü en

⁴⁸ Terzioğlu, a.g.m., s.34, "Sözleşme metninin Türkçe çevirisi için bkz.; Aslan Gündüz, Milletlerarası Hukuk, Temel Belgeler-Örnek Kararlar, 5. Bası, (İstanbul: Beta, 2003). s. 354. Kapalı deniz, "tamamen bir veya birkaç devletin toprakları ile çevrili geniş su alanları" şeklinde tanımlanmaktadır. Selami Kuran, Uluslararası Deniz Hukuku, (İstanbul: Arıkan Yayınevi, 2006), s. 32."

⁴⁹ Mehmet Şirin Erdoğan, Kemal Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.8.

fazla savunan diğer ülke İran'dır. Çünkü İran'a kalan 20 millik alanda petrol rezervi azdır ve ortak alandan pay almak istemektedir.⁵⁰

Bu görüşe destek olabilecek jeolojik bir araştırmaya göre; Hazar'ın güneyindeki petro-tektonik özellikler incelendiğinde, deniz dibi yapısının yer kabuğu ve denizel kabuk arasında bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu jeolojik verilere dayanarak çok sayıda Sovyet bilim insanı Hazar'ı bir göl olarak değil kapalı bir deniz olarak değerlendirmiştir.⁵¹

Hazar'ın okyanusa doğal bir bağı yoktur. Bu duruma bakarak kapalı deniz olarak görülemeyeceği yönünde bir görüş de ileri sürülmektedir. Bu tez SSCB yıkıldıktan sonra da Rusya tarafından desteklenmiştir. Rus Dışişleri Bakanlığı, Hazar'ın karayla çevrili olması ve okyanus bağlantısının bulunmaması sebebiyle bir göl olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir.⁵²



Harita 2. Hazar'ın Deniz Senaryosuna Göre Paylaşımı

⁵⁰ Uslu, "Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu", s.106.

⁵¹ Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", s.48.

⁵² Abilov, a.g.m. s.52, "Lee, Yusin, "Toward a New International Regime for the Caspian Sea", Problems of Post-Communism, Cilt 52, Sayı 3, Mayıs/Haziran 2005, s. 9".

2.2.2.2. Hazar'ın 'Göl' Olduğu Görüşü

Bu görüşü savunanlara göre Hazar deniz değil, sınır gölüdür. Kapalı ya da yarı-kapalı denizler ile ilgili uluslararası hukuki düzenlemeler mevcutken, uluslararası göllerin paylaşımı ve kullanımına ilişkin genel geçerliliği olan uluslararası hukuk kurallarının varlığından söz edemeyiz.⁵³ Bu durumdaki göllerin, yalnızca sularının endüstriyel ve tarımsal amaçlarla kullanılması, ya da çevre koruması konularında uluslararası hukukun öze ilişkin kurallarına bağlı oldukları görülmektedir.⁵⁴

Hazar'ın göl olarak kabul edilmesi durumunda paylaşımına dair iki görüş bulunmaktadır. Birincisi Hazar'ın tamamen ortak kullanımı (condominium), ikincisi ise ulusal sektörlere bölünmesidir.

Ulusal sektörlere bölünmesi durumunda Hazar'a kıyıdaş ülkeler kendi milli sektörlerinde bağımsız hukuklara sahip olabileceklerdir. Bu görüş Azerbaycan ve Kazakistan tarafından benimsenmektedir. Bu paylaşımına göre Kazakistan %29,6, Rusya %18,7, Azerbaycan %19,5, Türkmenistan 18,4, İran ise %13,8'lik kısma sahip olacaktır. Böylelikle Kazakistan Kaşagan bölgesinde 50-60 milyar varillik petrol rezervine sahip olacaktır.⁵⁵ Bu yöntem kabul görürse sınırlar ya ülkelerin anlaşması yoluyla ya da 'orta hat' ilkesine göre belirlenecektir.

Ortak kullanım (condominium) konusunda Uluslararası Adalet Divanı kararı ile bu statüye sokulmuş Fonseca Körfezi örneği vardır. Önceleri İspanya'ya ait olan körfez El Salvador, Honduras ve Nikaragua arasında, bütünlüğünün bozulmasında bir avantaj olmadığından, paylaştırılmıştır. İran tarafından teklif edilen bu görüşün de kabul görme şansının az olduğu görülmektedir. Zira Hazar'ın yaklaşık yarısına sahip Kazakistan ve Rusya bu teklife sıcak bakmamaktadır. İran ile sınırdaş olan Azerbaycan ve Türkmenistan da kendi paylarını İran'a verdikleri takdirde kuzeyde

⁵³ Terzioğlu, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", s.35.

⁵⁴ Erdoğan, Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.8.

⁵⁵ Uslu, "Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu", s.105.

Kazakistan'dan pay alamayacaklarının farkındadırlar. Bu sebeple İran'ın bu teklifine yakın duran ülke yoktur.⁵⁶

Ülkeler açısından konu incelendiğinde, yukarıda anlatılan sebeplerle, şu sonuca varılabilir. Hazar'ın göl statüsünde olduğunu Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan, deniz statüsünde olduğunu İran ve Türkmenistan savunmaktadır. İran ise eşit paylaşımı taraftarıdır.



Harita 3. Hazar'ın Göl Senaryosuna Göre Paylaşımı

2.2.2.3. Hazar'ın 'Özel Bir Su Havzası' Olduğu Görüşü

Hazar'ın statüsü konusunda yukarıda anlatılan iki görüş dışında üçüncü bir görüş olarak Hazar'ın özel bir su havzası olduğu ve statüsü belirlenirken deniz veya uluslararası göllerin paylaşımı konusundaki uygulamaların yapılamayacağıdır. Bu görüşte olanlar sorunun geleneksel yollarla çözülemeyeceğini savunmaktadırlar. Örneğin denizin her ülkenin yasal yetki alanına giren kısımları dışında ortak mülkiyet uygulanması gibi.⁵⁷

⁵⁶ Erdoğan, Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.9.

⁵⁷ Terzioğlu, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", s.35, "Selçuk Çolakoğlu, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", s. 108; Ömer Faruk Ünal, "Azerbaycan-Rusya İlişkilerinde Hazar Sorunu", Journal of Qafqaz University, Cilt: 2, Sayı: 2, 1999, s. 21".

2.2.3. Hazar'ın Statü Sorunu İle Alakalı Sonsöz

Sonuç olarak yukarıda genel hatlarıyla anlatılan sorunun çözümünde her bir görüş için lehte veya aleyhte pek çok görüş mevcuttur. Bu da sorunun çözümünün kıyıdaş beş ülkeye kaldığını bize göstermektedir. Ancak bu belirsizlik ortamı enerji kaynaklarını batı pazarlarına ulaştırmak isteyen yeni bağımsız devletlerin boru hattı projelerini olumsuz etkilemekte ve Rusya Federasyonu'na bağımlılığın devam etmesine neden olmaktadır.⁵⁸

2.3. BÖLGESEL VE KÜRESEL AKTÖRLERİN HAZAR'A İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Hazar bölgesi dünya enerji piyasasındaki rekabetten ve jeopolitik mücadeleden uzak kaldı. SSCB'nin dağılmasıyla oluşan yeni bağımsız devletlerin ayakta kalması bölgede bulunan zengin kaynakların işlenmesi ve dünya pazarlarına ulaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. Kaynakların dünyanın farklı pazarlarına ulaştırılması konusu bölgeye komşu ülkeleri yakından ilgilendirmektedir. Hazar'da tespit edilen ve tahmin edilen kaynakların büyüklüğü yukarıda anlatılmaya çalışıldı. Bu veriler de incelendiğinde bölgenin zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının, AB ve ABD gibi süper güçler için yeni birer alternatif, Hindistan ve Çin gibi hızla gelişen ekonomilerinin artan enerji talepleri için uygun bir tedarik merkezi ve tüm dünyayı ilgilendiren enerji güvenliği konusunda olumlu-olumsuz birçok gelişmeye kaynak olabilecek unsurlar olduğu görülecektir. Bu nedenlerle bölge AB, ABD, Çin, İngiltere, Hindistan, Japonya ve Türkiye gibi küresel ve bölgesel aktörlerin ilgi alanındadır. Hatta 19.yüzyılda Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya üzerinden sürdürülen jeopolitik mücadelenin 'Büyük Oyun' olarak adlandırılmasından ilhamla günümüzde bölgede Rusya, ABD ve Çin arasında süren rekabet de 'Yeni Büyük Oyun' olarak adlandırılmaktadır.⁵⁹ Yeni Büyük Oyun'da önceki duruma göre ilişkiler daha karmaşık bir hal almış, oyuncu

⁵⁸ Erdoğan, Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.11.

⁵⁹ Fatih Özbay, (2013). "Hazar'da Güvenlik İkilemi ve Silahlanma Yarışı", *Hazar Raporu*, s.9.

sayısı artmıştır. Oyun'a bölge ülkeleri dışından sadece İngiltere ve Almanya değil Avrupa ve ABD de dâhil olmuştur. Dünyada oynanan bu zorlu oyunun oyuncularını devletler olarak şöyle sıralayabiliriz; ABD, İngiltere, Rusya, Almanya, Çin, Hindistan, Japonya, İran, Türkiye. Ancak devletlere ek olarak oyuna eklenen dünya çapında dev uluslararası şirketler de mevcuttur. Bu şirketler; Exxon-Mobil, Chevron, Shell, BP-Amaco, Lukoil, Socar, Sinopec, Yukos, Unocal, Total, Pennzoil, Gazprom, British Gas, Statoil, TPAO, Kazakoil olarak sıralanabilir.⁶⁰ İlk dönem Büyük Oyun'ndaki temel amaç Hindistan'da hâkimiyet kurmak iken yirminci yüzyılda bu petrol açısından zengin olan Orta Asya ve Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmek olmuştur. Ancak zamanla hem petrol üretimindeki artış ve Rusya'nın petrol üzerindeki tekel gücü hem de bölgede gelişen politik olaylar Büyük Oyun'un yeniden şekillenerek Yeni Büyük Oyun'a dönüşümünü sağlamıştır.⁶¹

Bu bölümde yukarıda zikredilen Yeni Büyük Oyun'un bazı büyük aktörlerinin Hazar Bölgesi'ne dönük yaklaşımlarını incelemeye çalışacağız.

2.3.1. ABD'nin Bölgeye Bakışı

SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölgede oluşan güç boşluğu ve zengin enerji kaynakları olan Hazar Bölgesi ABD'nin ilgisini burada toplanmasına neden olmuştur. ABD dünyanın en çok petrol ithal eden ülkesidir. ABD yönetimi Ortadoğu'dan gelen petrole bağımlılığın azaltılmasını hedeflemiştir.⁶² Bu nedenle petrol ithalatı konusunda çeşitli coğrafi kaynak potansiyellerine sıcak bakmaktadır.

Eylül 1994 tarihinde imzalanan 'Asrın Anlaşması' ile Amerikan şirketleri Hazar petrollerinin işlenmesi ve pazarlanmasında büyük paylar almışlardır. Bu durum da Amerikan petrol şirketlerinin çıkarları doğrultusunda yönetime baskı yaparak bölgede ABD'nin daha aktif bir rol oynamasına yol açmıştır. Diğer yandan İran bölgenin enerji kaynaklarının dünya piyasasına ulaştırılmasında en uygun ihraç

⁶⁰ Kürşat Çağrı Yüce, (2008). "Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Oyun", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1, s.161.

⁶¹ Tamer Çetin, (2010). "Orta Asya ve Kafkaslar'da Enerjinin Politik Ekonomisi. Enerji", *Piyasa ve Düzenleme*, cilt:1, sayı 1, s.80.

⁶² Nermin Zahide Aydın, (2012). "Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / KSU Journal of Social Sciences*, 9 (2) 2012, s.213.

rotasına sahip olduğu iddiasındadır. ABD ise İran'ı bölgedeki uzlaşmazlıklarda pay sahibi olarak görmekte ve bu nedenle bölgenin enerji transferinde söz sahibi olması durumuna karşı, sahip olduğu jeopolitik konum nedeniyle Türkiye'yi Avrasya'ya açılan bir kapı olarak düşünmektedir. Bunun göstergesi olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına verdiği önem söylenebilir. Bu tip projelerle ABD hem kendisinin hem de küresel enerji pazarındaki enerji güvenliğinin artmasını hedeflemektedir.⁶³ Bu bağlamda Rusya'dan bahsetmek gerekir. Çünkü Rusya Avrupa ülkelerine petrol ve doğal gaz sağlayan ülke durumundadır. Rusya enerjinin ihraç noktalarını kontrol ederek hem bunu Orta Asya ülkeleri üzerinde koz olarak kullanmak hem de petrol fiyatlarını denetlemek istemektedir. ABD ise yeni boru hattı projeleri ile hem Avrupa'nın Rusya'ya bağımlılığını azaltmak hem de yeni bağımsız olmuş devletlerin Rusya dışında ticari ilişkiler kurarak bağımsızlıklarının güçlenmesini amaçlamaktadır. Bu yolla bölgede Rus hegemonyasının kırılarak enerji güvenliğinin artacağı düşünülmektedir. ABD'nin enerji güvenliği ile ilgili stratejilerinde Hazar enerji kaynaklarının önemli bir yeri olduğu 2002 yılında yayımlanan milli güvenlik stratejisi raporunda da yer almıştır. Ayrıca raporun güvenlik ve işbirliği bölümünde Amerika'nın Asya'da etkin rol oynamasında Pakistan ve Hindistan ile ilişkilerinin geliştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Böylece Rusya'nın kuzeydeki hamlelerine karşı bölgenin güneyindeki alternatifleri elde tutmaya çalıştığı söylenebilir.⁶⁴ ABD'nin Hazar ile alakalı bu stratejisi ve bu yöndeki çalışmaları Rusya ve Ermenistan'ı rahatsız ederken, diğer bilge ülkeleri güvenlikleri açısından ve Rusya'ya olan bağımsızlıklarını azaltmak için ABD ve NATO ile işbirliğine olumlu yaklaştıkları söylenebilir.⁶⁵

Özetle, ABD için Hazar Havzası, enerji ve güvenlik açılarından siyasi-ekonomik olarak önemlidir diyebiliriz.

⁶³ Aydın, a.g.m., s.21.

⁶⁴ Erdoğan, Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.18.

⁶⁵ Şenyurt, "Hazar ve Basra Körfezi Havzalarının Enerji Kaynakları Üzerinde Stratejiler ve Türkiye, Yüksek Lisans Tezi", s.85.

2.3.2. Rusya'nın Bölgeye Bakışı

SSCB'nin dağılmasıyla küresel bir güç olma niteliğini kaybeden Rusya 2000'li yıllarda yeniden bir toparlanma sürecine girmiştir. Bu toparlanmanın itici gücü Rusya'nın enerji alanında sahip olduğu avantajlardır. 2013 yılında Rusya ABD'den sonra en büyük ikinci doğal gaz üreticisi durumundadır. Dünya üzerindeki toplam doğal gaz üretiminin %17,9'u Rusya tarafından yapılmaktadır. Yine 2013 istatistikleriyle Rusya Suudi Arabistan'dan sonra ikinci büyük petrol üreticisi konumundadır. Dünya petrol üretimindeki payı 2013 yılı için %12,9'dur.⁶⁶ Özellikle ABD'nin Irak'ı işgaliyle artan petrol fiyatlarını iyi değerlendirerek ekonomisini güçlendirmiştir. Artan ekonomik güç beraberinde siyasi ve askeri gücün de artmasını sağlamaktadır. Ekonomik ve siyasi olarak birbirinden uzak görünen AB ve Rusya enerji yönüyle birbirlerine bağımlı durumdadırlar. Hem eski Sovyet bloğu ülkeleri hem AB doğal gaz yönüyle neredeyse tamamen Rusya'ya bağımlıdır denebilir. Rusya'nın gaz konusunda oluşturduğu tekel AB ülkelerini endişelendirmektedir. Çünkü Rusya güvenli bir enerji tedarikçisi olarak görülmemektedir. Bunun yanında Rusya ve Hazar doğal gazını Avrupa'ya taşıyan boru hatlarının sahibi ve kontrol edicisi de Rusya'dır. Bu kontrol gücünü Rusya zaman zaman politik bir baskı aracı olarak kullanabilmektedir. Buna örnek olarak Gazprom'un Ocak 2006'da Ukrayna'ya verdiği gazı durdurması verilebilir.⁶⁷ Bu tip olaylar sonraki yıllarda da tekrar etmiştir. Aynı zamanda Rusya sadece kendi gazını değil Hazar havzasının gazının akışını da kontrol edebilmektedir. Bu havzanın önemli doğal gaz üreticisi olan Türkmenistan'ın Ukrayna'ya olan gaz akışı sadece Rusya üzerinden yapılabilmektedir. ABD bu tekelin kırılması yönünde AB ülkelere alternatif kaynak arayışlarını telkin etmekte ve Hazar havzasının kaynaklarını farklı yollarla transferi için bölgede Rusya ile rekabete girmektedir. Bu yündeki adımlara örnek olarak Bakü-Tiflis-Ceyhan ve NABUCCO gibi projelere olan desteği verilebilir.

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde Rusya'nın Hazar'a yönelik politikalarının temel amacının enerji kaynakları ve bunların transferi konusunda bölgeyi kontrol

⁶⁶ BP Statistical Review of 2014, s.8.

⁶⁷ Çetin, "Orta Asya ve Kafkaslar'da Enerjinin Politik Ekonomisi", s.92.

altında tutmak olduğu söylenebilir. Hatta gerekirse sahip olduğu enerji potansiyelini kullanma yoluyla kendi politikalarına ters düşen devletlerin iç işlerine müdahale ederek kendi çizgisine çekmek de buna dâhil edilebilir. Bu sayede Ruslar bölgedeki ekonomik ve siyasi sağlamlıklarını artırmayı hedeflemektedirler.

Rusya'nın Hazar'a ekonomik yaklaşımından başka bir de güvenlik odaklı yaklaşımı mevcuttur. Bölgedeki ekonomik ve askeri varlığını sağlamlaştırmak için 'yakın çevre' adını verdiği yeni bir güvenlik politikası oluşturmuştur.⁶⁸ Bunun sonucu olarak Rusya Hazar'da bulunan filosunu güçlendirmekte ve herhangi diğer bir Hazar havzası ülkesinin askeri kapasitesini gereğinden fazla artırmasına karşı çıkmaktadır. Rusya'nı yeni oluşturduğu güvenlik politikasıyla elde etmeyi düşündüğü amaçlardan en önemlilerinin; i) bölge ülkelerine ve bölge dışı güçlere Hazar'ın arka bahçesi olduğu ve buradaki enerji kaynakları ve bunların nakli konusunda başkalarının söz sahibi olamayacağı mesajını vermek ii) güçlü bir askeri varlıkla Hazar'ın statüsü ve buna bağlı olarak paylaşımında kendi isteklerini kabul ettirebilmek,⁶⁹ olarak sayılabilir.

2.3.3. Avrupa Birliği'nin Bölgeye Bakışı

Avrupa Birliği 28 ülkesi, 507 milyon civarı nüfusu ve 14,614 trilyon dolar GSYH ile büyük bir ekonomik güçtür.⁷⁰ Bu büyüklükteki ekonominin her geçen yıl enerjiye ihtiyacı artmaktadır. AB ülkelerinin 2012 yılında temin ettikleri enerjinin %32,1'i petrol ve %23,9'u doğal gazdır.⁷¹ AB'nin 2002 yılında 13,6 milyon varil olan günlük petrol tüketiminin 2020'de 15,3 ve 2030'da ise 15,6 milyon varile çıkacağı değerlendirilmektedir. Doğal gaz tüketimi ise 2002 yılında 471 milyar metreküp iken 2020'de 684 ve 2030'da ise 786 milyar metreküpe çıkacağı tahmin edilmektedir.⁷² Yukarıda verilen veriler ışığında AB ülkelerinin enerji ihtiyacının

⁶⁸ Aydın, "Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset", s.215.

⁶⁹ Özbay, "Hazar'da Güvenlik İkilemi ve Silahlanma Yarışı", s.19.

⁷⁰ IEA Energy Statistics, (2014). <http://www.iea.org/statistics/statisticssearch/report/?year=2012>, (Erişim Tarihi: 15.12.2014).

⁷¹ IEA Energy Statistics, (2014). <http://www.iea.org/statistics>, (Erişim Tarihi: 17.12.2014).

⁷² Şenyurt, "Hazar ve Basra Körfezi Havzalarının Enerji Kaynakları Üzerinde Stratejiler ve Türkiye", s.80.

yarıdan fazlasını kendi bölgesi dışından karşıladığı anlaşılmaktadır. Fosil yakıtların kullanımının oranının arttığı düşünüldüğünde enerji bağımlılığı AB için önemli sorunlardan biri olacağı ihtimal dâhilinde görülmektedir. Enerji ithalatının büyük bir bölümü Hazar, Körfez bölgesi, Rusya ve Kuzey Afrika'dan yapılmaktadır.

SSCB'nin dağılmasıyla Hazar enerji kaynakları AB için enerji kaynaklarını çeşitlendirmesi için yeni bir alternatif oluşturmuştur. AB Hazar bölgesinin dünya doğal gaz ve petrol ihtiyacını karşılamada önemli bir katkısının olacağına farkındadır. Bu nedenle bölgenin enerji kaynaklarının işletilmesinde, bunun için yapılması gereken altyapı çalışmalarına ve bölgesel istikrarın sağlanması için barışçıl çözümler aranmasına destek vermektedir. Petrol ve doğal gazın Avrupa'ya transferi için oluşturulacak projeleri desteklemektedir. AB'nin özellikle doğal gaz için en önemli tedarikçisi Rusya'dır. Birçok Avrupa ülkesi bu konuda Rusya'ya ciddi bir bağımlılık içindedir. Bu durum AB ülkelerini enerji güvenliği konusunda endişeye sevk etmektedir. Bu endişeleri besleyen olumsuzluklar da yakın tarih içinde ortaya çıkmıştır. Rusya ile Ukrayna çıkan çatışma durumları, 2008 yılında Kafkasya'da yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı bunlara birer örnektir. Aynı zamanda ABD'nin Irak'ı işgali sonrası artan enerji fiyatlarıyla ciddi bir gelir elde eden Rusya'nın altyapı çalışmalarına önem vermemesi ve bunun yanında Asya pazarlarına da girme isteği arz konusunda AB'yi korkutmaktadır.

Rusya coğrafi olarak Avrupa'nın komşusu olması itibariyle enerji transferi için doğal bir yoldur. Rusya harici Hazar enerji kaynaklarının AB ülkelerine aktarılmasında Türkiye önemli bir alternatif olarak görülmektedir. Enerji güvenliği açısından Rusya konusunda endişeler taşıyan AB, doğu-batı hattında bir enerji koridoru oluşturmak isteyen Türkiye ve bölgenin tamamen Rusya'nın etkisinde kalmasını istemeyen ABD'nin çıkarlarının büyük ölçüde bu konuda uyduğu söylenebilir.

2.3.4. Çin'in Bölgeye Bakışı

Çin 1995 yılına kadar enerji tüketim dengesinde açık vermeyen bir ülke iken sonraki yıllarda yakaladığı ciddi büyüme oranlarıyla enerjiye olan ihtiyacı her geçen yıl artmaktadır. Ülkede en büyük problemlerden birinin gelecekte sanayinin ihtiyacı

olan enerjinin sağlanamaması olduğu düşünülmektedir. 2013 yılı dünya üzerindeki petrol tüketiminin %12,1'i Çin tarafından günlük 10756 bin varil ile gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında günlük 161,6 milyar metre küplük doğal gaz tüketimiyle de 2013 yılında dünya tüketiminin %4,8'i Çin tarafından yapılmıştır.⁷³ Büyüme performansının aynı şekilde devamı düşünülürse Çin için enerjinin hayatiyeti daha iyi anlaşılabilir.

Çin mevcut enerji ihtiyacını temin için komşusu olan Hazar Havzasını önemli bir alternatif olarak görmektedir. Bu bölgenin kaynakları üzerinde etkisini artırabilmek için Batılı güçler ile rekabete girmek durumunda kalan Çin, bölgenin eski egemen gücü Rusya ile işbirliğine gitmektedir. Hem ekonomik kalkınma için enerji ihtiyacını temin hem de küresel güç olarak kalabilmenin yolunun Hazar Havzası kaynaklarına kayıtsız kalarak sağlanamayacağı Çin için açıktır. Bunu sağlamak için Çin bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin yanı sıra iyi komşuluk ilişkileri çeşitli sorunlara ortak yaklaşımlar ve açılımlar sağlayarak Batılı güçlerin önüne geçmeye çalışmaktadır.

Çin açısından bölgenin en önemli ülkesi Kazakistan'dır. Kazakistan Çin'in Hazar'da en büyük ticari ortağıdır. Alma Ata – Urumçi tren yolunun açılması, Kazakistan'ın dış dünya ile ticaret yapabilmesi için Lianyungang limanını açması ve Kazakistan topraklarında büyük petrol yatırımları yapması Çin için Kazakistan ile ekonomik ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu gözler önüne sermektedir.⁷⁴

Çin'in bölge ülkelerine karşı yürüttüğü enerji politikalarının temel amacı ihtiyacı olan enerjiyi sorunsuz sağlamak içindir. Çin aynı zamanda bölge ülkelerine yaptığı ihracat ile de bu ülkeleri kendine bağımlı hale getirmek istemektedir. Çin yürüttüğü bu politika ile ABD için de Hindistan ile birlikte sorun olmaktadır. Bunun sebebi sadece Çin'in enerji talep durumu değil, asıl olarak petrol ve doğal gaz boru

⁷³ BP Statistical Review of 2014, s.8.

⁷⁴ Şenyurt, "Hazar ve Basra Körfezi Havzalarının Enerji Kaynakları Üzerinde Stratejiler ve Türkiye", s.79.

hatlarının rotalarını değiştirme gayretleridir.⁷⁵ Eğer Çin ve Hindistan'ın Hazar ile ilgili projeleri hayata geğerse Asya'daki enerji dengeleri değişebilecektir.

2.3.5. Türkiye'nin Bölgeye Yaklaşımı

Türkiye ekonomisi ortalamanın üzerinde petrole bağımlı bir durumdadır. Tüketilen petrolün büyük kısmı ithal edilmektedir. 2013 yılı günlük petrol tüketimi 714 bin varil ve doğal gaz tüketimi aynı yıl için 45,6 milyar varil metre küp olarak geręekleřmiřtir.⁷⁶ 2000 yılında 14,6 milyar metreküp olan doğal gaz tüketiminin 2013 yılında 45,6 milyar metre küpe yükselmesi ve 2020 yılı için de 59 milyar metre küplük bir tüketim miktarının beklenmesi enerji ihtiyacının ciddi oranda arttığını açıkça göstermektedir. Yukarıdaki veriler Türkiye'nin kendi enerji ihtiyacını karşılaması konusunda Hazar kaynaklarına ciddi bir ilgi duyması doğaldır. Bunun yanında Türkiye üretici ülkeler ile tüketici pazarlar arasında bir köprü görevini üstlenmek istemektedir. Bu güvenilir bir transit ülke olma isteği devletin enerji stratejisinde şöyle ifade edilmektedir; "Türkiye, ispatlanmış petrol ve doğal gaz rezervlerinin dörtte üçüne sahip bölge ülkeleriyle, Avrupa'daki tüketici pazarları arasında jeo-stratejik bir konuma sahiptir. Bu ayrıcalıklı doğal köprü konumu Türkiye'ye enerji güvenliği bağlamında fırsatlar sağlamakta, aynı zamanda sorumluluklar da yüklemektedir."⁷⁷

Türkiye soğuk savaş sonrasında Hazar bölgesi ülkeleriyle tarihi ve kültürel bağları nedeniyle uluslararası toplumla bu yeni devletlerarasında bir köprü olma politikası sürdürmek istedi. Ancak hem Rusya'nın bu konuda direnişi hem de Türkiye'nin Batı'dan yeterli ekonomik desteği alamaması sonucu daha somut ekonomik ve politik çıkarlara bir yönelim geręekleşmektedir.⁷⁸

Türkiye'nin Avrupa ve Asya arasında bir enerji koridoru olma olasılığı aşağıdaki projelere bakarak ifade edilebilir. Bunlar:

⁷⁵ Çetin," Orta Asya ve Kafkaslar 'da Enerjinin Politik Ekonomisi", s.95.

⁷⁶ BP Statistical Review of 2014, s.23.

⁷⁷ T.C. Dışışleri Bakanlığı (2014). http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa. (Erişim Tarihi: 25.12.2014).

⁷⁸ Erdoğan, Öktem, "Hazar Havza'sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi", s.19.

- Türkiye-Yunanistan Boru Hattı Projesi
- Nabucco projesi
- Güney Kafkasya Boru Hattı projesi
- Şah Deniz Projesi⁷⁹
- Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı
- Trans Anadolu Boru Hattı

Türkiye'nin Sovyetler Birliği sonrası dönemde gerçekleştirdiği en büyük ve başarılı proje Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı olmuştur.

Hazar Havzasındaki enerji faaliyetleri TPAO ve BOTAŞ gibi kamu kurumlarınca yürütülmektedir. Azerbaycan'da yabancı devletlerle ortak girilen Mega Proje, Şah Deniz Projesi gibi faaliyetlerde başarılı olunurken Kazakistan'da ve Türkmenistan'da aynı başarı yakalanamamıştır. Gürcistan da bir geçiş ülkesi olarak görüldüğünden ortak arama projelerine, Karadeniz'de enerji potansiyeline sahip olmasına rağmen, girilememiştir. Bu alanlar da BP gibi şirketler tarafından alınan ruhsatlarla kapatılmıştır.⁸⁰

⁷⁹ Çetin, "Orta Asya ve Kafkaslarda Enerjinin Politik Ekonomisi", s.97.

⁸⁰ Aydın, "Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset", s 216.

2.4. HAZAR HAVZASINDAKİ ÖNEMLİ ENERJİ YATIRIMLARI

2.4.1. Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz Projeleri

Tablo 4 : Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz Projeleri

Ülke	Proje	Yer	Üretim, 2012	İhale Yılı Üretim Başlıyor	Müdahil Şirketler
Azerbaycan	Azeri Şırağ - Güneşli (ACG)	Hazar Açık deniz	660.000 bbl/d oil, 110 Bcf gaz	1997	AIOC (BP, Hazar Açık deniz, Energy, StatoilHydro, TPAO, Amerada Hess, SOCAR, Exxon Mobil, Itachu
	Şah Deniz	Hazar Açık deniz	260 Bef gaz	2006	BP, Statoil Hydro, SOCAR, TPAO, Total, NICO, LUKOil
	Araz - Alov - Sharg	Hazar Açık deniz	Gelişen		SOCAR, BP, Exxon Mobil, Statoil Hydro, EnCana, TPAO
Kazakistan	Kashagan	Hazar Açık deniz	Gelişen	2013	Kuzey Hazar Çalışma
	Şah Deniz	Hazar Açık deniz	260 Bef gaz	2006	BP, Statoil Hydro, SOCAR, TPAO, Total, NICO, LUKOil
	Araz - Alov - Sharg	Hazar Açık deniz	Gelişen		SOCAR, BP, Exxon Mobil, Statoil Hydro, EnCana, TPAO
Türkmenistan	Güney Yolotan (Galgınış)	Hazar Karasuları*	Gerçekleşme aşamasında	2006	Türkmengaz / CNPC
	Dauletabad	Hazar Karasuları*	1,4 Tef gas	1983	Türkmengaz
	Çeleken	Hazar Açık deniz	74,000 bbl/d petrol	1950	Dragon Petrol, Türkmenneft
Rusya	Kuzey Hazar Bloğu (Yurg Korchagin)	Hazar Açıkdeniz	7,000 bbl/d petrol	2010	LUKOil
İran					

* Coğrafi olarak Hazar havzasının parçası olmasa da bu projeler Hazar bölgesi alt yapısına dâhildirler.

Not: Özbekistan ve İran için projeler detaylandırılmamıştır.

Kaynak : EİA, BP, Chevron, ENI, IHS Edin, Platts, Dragon Petrol

2.4.2. Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz İhraç Hatları

Tablo 5 : Hazar Havzası Büyük Petrol ve Doğal Gaz İhraç Hatları

Boru Hattı Rotası	Durum	İçerik	Tahmini Kapasite	Geçiş Güzergahı	Ana Kaynak Alanları	Proje Sahibi
Avrupa Pazarları						
Baku - Tiflis – Ceyhan	Aktif	Ham Petrol	1000000 bbl/d	Kazakistan - Azerbaycan- Gürgistan - Türkiye	ACG , Şahdeniz, Tengiz	BTC Boru Hattı Şirketi
Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu	Aktif	Ham Petrol	684000 bbl/d	Kazakistan - Rusya	Tengiz,	Tansneft, Chevron Caspian, Pipelinc Cosortium, Luk Arco, Exxon Mobil, Rosneft / Shell, Agip, Oryx, BG, KazMunaiGaz, BP
Uzen - Atırau – Samara	Aktif	Ham Petrol	600000 bbl/d	Kazakistan - Rusya	Tengiz	Transneft
Baku- Novorisk Kuzey Akım Boru Hattı	Aktif	Ham Petrol	100000 bbl/d	Azerbaycan - Rusya	Sangaşal	Transneft
Ortaasya Merkezi Gaz Boru Hattı Sistemi	Aktif	Doğal Gaz	Doğukolu: 2200 Bcf BatıKolu : 120 Bcf	Türkmenistan -Özbekistan - Kazakistan - Rusya	Dauletabad	Gazprom, Türkmengaz, Özbekneftegaz, KazMunaiGaz
Bakü - Tiflis - Erzurum - Güney Kafkas Boru Hattı	Aktif	DoğalG az	280 Bcf	Azerbaycan - Gürcistan, Türkiye	Şah Deniz	BP, Stadoil, SOCAR, LUKOil, TOTAL, Naftiran Intertrade, TPAO
Kazakistan - Hazar Taşıma Sistemi	Proje Aşaması	Ham Petrol	Başlangıç : 300000 bbl/d (800000 bbl/d e kadar çıkabilir)	Kazakistan- Azerbaycan	Tengiz	Gazprom, Türkmengaz, Özbektransgaz
Doğu Asya Pazarları						
Kazakistan Çin Boru Hattı	Faz-1 : Aktif Faz-2 : Planlanmı ş	Ham Petrol	240000 bbl/d (400000 bbl/d'ye kadar çıkabilir)	Kazakistan - Çin	Tengiz - Zanazol	Kazak - Çin Boru Hattı Şirketi
Türkmenistan - Çin Gaz Boru Hattı	Aktif	Doğal Gaz	1400 Bcf	Türkmenistan - Özbekistan - Kazakistan - Çin	Galkınış, Karaçanak, Tengiz, Kaşagan	Intergaz Orta Asya
Güney Asya Pazarları						
İran Petrol Takası	Aktif	Ham Petrol	200000 bbl/ d	Kazakistan - Türkmenistan - Azerbaycan - İran	-	-
Türkmenistan - Afganistan - Pakistan - Hindistan Boru Hattı	Proje Aşamasında	Doğal Gaz	1000 bcf	Türkmenistan - Afganistan - Pakistan - Hindistan	Galkınış, Dauletabad	-

Not: Özbekistan ve İran için projeler detaylandırılmamıştır.

Kaynak : EİA, BP, Chevron, ENI, IHS Edin, Platts, Dragon Petrol



Harita 4. Hazar Petrol ve Doğalgaz İhraç Yolları

2.5. HAZAR ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ

Enerji güvenliği, dünya ekonomik ve siyasi kriterleri arasında yaşamsal bir yere sahiptir. Günümüzde enerjinin tüm alanlarda kullanımının artması ülkelerin ekonomik ve politik istikrar göstergelerinin enerji güvenliğine bağımlı yapmıştır.⁸¹ Enerji arzının tüm ülkeler için önemi büyüktür. Fiyatların değişmesi hem üretici hem tüketici ülkeleri konumuna göre etkilemektedir. Örneğin enerji ihraç eden Rusya gibi ülkelerin milli gelirlerinin önemli kısmı enerji ihracatından sağlanmaktadır. Dolayısıyla Rusya için enerji güvenliği kaynaklar üzerinde kontrol sağlamak ve enerjinin nakli için gerekli boru hatları, deniz yolları üzerinde belirleyici rol oynamaya çalışmaktadır. Gelişmekte olan Çin ve Hindistan gibi ülkeler için ise, enerji güvenliği yeni ve güvenilir enerji yolları bulabilmeleri demektir.

⁸¹ Çetin, “Orta Asya ve Kafkaslar’da Enerjinin Politik Ekonomisi”, s.81.

Yeterli arz miktarı, arzın devamlılığı ve uygun enerji fiyatları tüm ülkelerin enerji güvenliği için ortak önemli ölçütlerdir. Bunlar da bir aksama olduğu zaman oluşacak ekonomik ve politik istikrarsızlıklar ulusal güvenlikleri tehdit eder hale gelebilir. Bu durum bize Hazar Havzası kaynaklarının tüm dünya için ne kadar önemli olabileceği konusunda fikir vermektedir. Bu bölgedeki kaynakların statü sorunundan dolayı yeterli arama çalışmaları yapılamamasına rağmen, eldeki verilerle yakın bir zamanda Hazar Havzası Orta Doğu bölgesi kadar enerjide önemli bir yere gelebilecek gibi görünmektedir. Enerji zengini olan bu bölge hem gelişmiş Avrupa devletlerine hem de gelişmekte olan Çin ve Hindistan gibi ülkelere komşu olması nedeniyle diğer enerji üretilen bölgelerden daha farklı bir konuma gelmektedir. Yani hem üretim potansiyeli hem de coğrafi konum Hazar'ı dünya enerji güvenliğinde önemli bir aktör haline getirdiği söylenebilir.

Petrol ve doğal gaz üretimindeki artış özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ı kısmen de diğer Orta Asya ülkelerini çok farklı bir ülkeye çevirebilecek potansiyele sahiptir. Bu bölgedeki ülkelerin Arap ülkelerinden farklı olarak bu ülkelerde yetişmiş işgücü ve diğer sektörler için altyapı bulunmaktadır. Bu da enerjiden elde edilen gelirlerin katlanarak ülke ekonomisini ve siyasetini güçlendirmesi anlamına gelecektir.⁸² Petrol ve gaz, büyük güçlerle beraber büyük oyunu da Orta Asya'ya taşımaktadır. Çin, ABD ve Rusya'nın rekabete girdiği Ortadoğu'da ne kadar yıkıcı etkilerin ortaya çıktığı bilinmektedir. Ancak bu güçlerin rekabeti Hazar bölgesi ülkeleri için avantajlar getirebilir. Dengeyi kurabilen ülkeler dış yatırımları çekebileceği gibi tek bir güce de mahkûm olmayacaklardır. Ancak rekabetin olabildiğince ekonomik araçlar üzerinde olmasına dikkat etmek gerekir.⁸³

Hazar bölgesindeki devletlerin sahip oldukları enerji gelirleri, kısa bir sürede ekonomik göstergelerini büyük bir değişim ve dönüşüme uğramıştır. Bu ülkeler, hızla büyüyerek milli gelirlerini sürekli bir artırmışlardır.⁸⁴ Yani enerji kaynakları ekonominin temel girdisi haline gelmiştir. Örneğin Azerbaycan'da 2005 yılı kişi

⁸² Laçiner, "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", s.73.

⁸³ Laçiner, a.g.m., s.73.

⁸⁴ Yüce, "Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Oyun", s.175.

başına düşen GSYİH 650 USD civarında iken 2014’de bu miktar 3252 USD civarına çıkmıştır. GSYİH yıllık büyüme hızı dalgalanmalar gösterse de yıllık büyümenin %40,40 gibi çok büyük değerlere ulaştığı yıllar mevcuttur.⁸⁵

Hazar bölgesindeki enerji kaynakları ile oluşan ekonomik değerler ve enerji güvenliği bağlamında meydana gelen ciddi rekabetin oluşturduğu çatışma durumları dışında bölgenin dünya için yeni güvenlik sorunlarını da içerdiği söylenebilir. Bu konuda Azerbaycan NATO büyükelçisi Khazar İbrahim şunları söylemektedir; “Yeni güvenlik sorunları. Amerika için, günümüz dünyasında değişen ve devam eden güvenlik problemleri, güçlü bir rakibin sürece dâhil olması –potansiyel rakip ülkeler; bölgesel istikrarsızlık, kitle imha silahlarının yaygınlaşması, şiddet, başka bir sorun olarak potansiyel siber saldırı ve sızmaların başlaması, milletlerarası suç örgütleri, uyuşturucu kartelleri ya da uluslararası korsanlar, felaketler, doğal kaynak yarışı ve benzerleri. Potansiyel rakipler dışında, (ABD günümüzdeki yegâne küresel güçtür) uluslararası toplum için yukarıda sayılanların hepsi geçerliliğini korumaktadır. Hazar Bölgesi bu sorunların yansıtılması hususunda ciddi paya sahiptir. Hazar uyuşturucu trafiğinde kullanılan yollardan biridir... Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) tahminlerine göre, Afganistan’da üretilen uyuşturucunun yaklaşık % 20’si kuzeyden geçmektedir. Ancak 2001’den beri Afganistan’daki üretimin artmasına rağmen Orta Asya’daki ülke sınırlarına ilişkin baskı önemli ölçüde artmış durumdadır. UNODC tahminlerine göre 2006 yılında 123 ton Afganistan kaynaklı uyuşturucu, Orta Asya üzerinden taşınmışken, 2007 yılında bu rakam % 32 oranında artarak 163 tona ulaşmıştır.”⁸⁶

Son olarak, Hazar bölgesindeki enerji kaynaklı ciddi gelir artışlarının, Ortadoğu örneklerinde olduğu gibi ekonomide tekel haline gelen enerjinin siyasi sistemin demokratikleşmesini engellemesi ve liberal bir ekonomiye izin vermemesi sonucunu doğurabileceği söylenebilir. Bu durum ülkeleri dış dengelere yüksek oranda bağlayabilir. Bundan kurtulmanın yolunun, petrol gelirlerinin diğer

⁸⁵ Trading Economics (2014). <http://tr.tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual> , (Erişim Tarihi: 15.12.2014).

⁸⁶ Khazar İbrahim, (2013). “Hazar Neden Bu Kadar Önemli?”, *Hazar Raporu*, s.21.

sektörlerin teşvikinde ve eğitim çalışmalarında kullanılmasından geçtiği şeklinde ifade edilebilir. Eğer petrol gelirleri sadece petrol sektöründe kalır ve ekonomide tekel oluştursa bunun siyasi, askeri ve ekonomik sonuçları oldukça olumsuz olur.⁸⁷

Yukarıda anlatılan olumsuz durumların yanında Hazar Havzası'nın sahip olduğu ekonomik kaynakların, bölge ülkelerinin oluşturabileceği barış ortamının devamını sağlamada önemli bir etken olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bölgede devletlerarasında kurulabilecek ciddi ekonomik bağlar bu konuda önemli bir görev üstlenebilir. Ticaret ve yatırımlar sınır ötesi ekonomik bağlantıları artırmakta ve bu bağlantılar ülkeler arası ilişkiyi sağlamlaştırmaktadır.⁸⁸

Bu tür etkileşimlerle devletlerarasında karşılıklı menfaate dayalı ekonomik ilişkiler oluşmaktadır. Oluşan bu ilişkiler, devletlerarasındaki problemlerin çözümünde alternatif yolları gösterebilme adına bir etki yapabilmektedir. Ülkeler arasındaki ekonomik işbirliği, sorunların çözüm aşamasında belirsizliklerin azaltılması adına liderlere rehberlik edebilmektedir. Ekonomik kanalların çokluğu devletlerarasında inandırıcı iletişimin artmasına katkı sağlayabilmektedir. Bu durumu bölgeden birkaç örnekle anlatmaya çalışalım. TANAP Azeri gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak çok önemli enerji transferi projelerinden biridir. 2014 yılında başlanacak olan projenin beş yıl içerisinde tamamlanması öngörülmüyor. Hattın kapasitesi 2023'de 23 milyar, 2026'da ise 31 milyar metreküp olarak planlanıyor. TANAP'ı besleyecek Şahdeniz Havzası aynı zamanda Güney Gaz Koridoru'nu da besleyecek. Bu projeye ilerleyen yıllarda İsrail, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Türkmenistan, Kuzey Irak'ın da gaz tedarikçisi olarak dahil edilmesi planlanmaktadır.⁸⁹ Başka bir örnek, 29 Eylül 2014 tarihinde Astrahan'da gerçekleştirilen IV. Hazar Zirvesine katılan bölge ülkeleri, 1991 yılından bu yana ilk defa sorunların çözümü için adımlar atılmasına karar verdiler. Bu konuda Moskova

⁸⁷ Laçiner, "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", s.74.

⁸⁸ Erik Gartzke, Quan Li, Charles Boehmer, (2001). "Investing in the Peace: Economic Interdependence and International Conflict", International Organisation, The IO Foundaiton and Massachusetts Institiute of Technology, s.391.

⁸⁹ Aljazeera, (2015). <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tanapta-pay-artisi-imzalandi>,(Erişim Tarihi: 05.01.2015).

Devlet Üniversitesi nezdindeki Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü Orta Asya ve Kafkasya Araştırmalar Kürsüsü Başkanı Prof. Jibek Sızdıkova'nın yaptığı değerlendirme şöyledir; “Gerçekleşen Zirvenin tarihi bir öneme sahip olduğu kanısındayım, çünkü 1991 yılından bu yana ilk kez Hazar Denizi ile ilgili birçok sorunun çözümünde ilerleme kaydedildi. Zirve sırasında sadece Hazar'ın hukuki statüsü değil, ticaret, güvenlik, ulaşım, çevre koruma konuları ele alındı, anlaşmaya varıldı. Bana göre zirve sonuçları Hazar devletlerinin sadece Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne dair tutumlarının yakın olmasını değil, bölgedeki tehditler konusunda fikir birliğine sahip olan liderlerin tutumlarının birbirine yakın olmasını da bir kez daha gösterdi.”⁹⁰ Bu örneklerin sayısı artırılabilir. Görüldüğü üzere kurulan ekonomik ilişkilerin güçlülüğü, yapılan yatırımlar ekonomik alanda dayanışmayı artırmakta ve bu durumda bölgedeki barışın devamlılığı konusunda bölge ülkelerine rehber olabilmektedir. Zira bazı siyasi sorunlar yüzünden isimleri bir arada pek geçmeyen ülkeler görüldüğü üzere kurulan sağlam ekonomik ilişkilerle yan yana gelip iletişime geçebilmektedir. Böylece sorunlar şiddet yolundan daha farklı alternatiflerle çözülebilmektedir.

⁹⁰ Sputniknews, (2015). http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2014_09_30/Hazar-Zirvesi-sonuclar-ve-perspektifler/ (Erişim Tarihi: 06.01.2015).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SONRASI SOSYO - EKONOMİK GELİŞİMİ

3.1. SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI BAĞIMSIZ OLAN HAZAR BÖLGESİ ÜLKELERİNİN EKONOMİK GELİŞİMLERİ

Bu bölümde Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası bağımsızlığını kazanan Hazar bölgesi ülkelerinden Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan'ın ekonomik gelişimleri incelenecektir. Bu gelişimde kuşkusuz en büyük faktör bölgenin sahip olduğu enerji kaynaklarının zenginliğidir. 2000'li yılların başından itibaren bölgede bu kaynaklara sahip ülkeler ciddi bir gelir patlaması yaşamışlardır. Bölgede kaynak bakımından bu kadar şanslı olmayan Ermenistan ve Gürcistan'ın ekonomik gelişimleri ile karşılaştırmaları da anlatılacaktır.

İsmi yukarıda zikredilen tüm ülkelerin ortak özellikleri mevcuttur. Hepsi Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını 1990'lı yılların sonlarında kazanmışlardır. İlk dönemlerinde, yeni kurulan bağımsız ülkelerin yaşadığı hem ekonomik hem de birbirleriyle yaşadıkları siyasi sorunlar mevcuttur. Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı Karabağ sorunu, Gürcistan'ın hem içeride yaşadığı hem de Rusya ile yaşadığı sorunlar bunlara örnek olarak verilebilir. Ekonomik anlamda Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Hazar enerji kaynaklarının varlığı sebebiyle hemen hemen aynı ekonomik gelişim ivmesini yaşarken diğer bölge ülkeleri aynı başarıyı gösterememişlerdir. Hazar kaynaklarının paylaşımı konusunda hukuki statünün tam belirlenememesi nedeniyle problemler yaşansa da sağlanan kısmi anlaşmalarla Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan bu kaynaklardan elde ettikleri gelirlerle hızlı bir büyüme safhasına girmişlerdir. Bu kaynakların büyüklüğünün cezbettiği yabancı yatırımcıların bu ülkelere ciddi ilgi göstermesi sonucu doğrudan yabancı yatırım bu ülkelerde önemli miktarlara ulaşmıştır. Bu durum sadece bahsi geçen ülkelerin ekonomisine değil dünya ülkeleri ile ilişkilerinin gelişimine katkı

sağlamıştır. Bu ülkelerin uluslararası anlamda yerinin sağlamlaşması ve güvenle yatırım yapılabilecek yerler olabilmesi adına hukuki ve siyasi anlamda gelişmeler de yaşanmıştır.

3.1.1. Türkmenistan Ekonomik Verileri

27 Ekim 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan 12 Aralık 1991 tarihinde BM Genel Kurulunda 185 üye ülkenin desteğini alarak tarafsız bir devlet olarak tanındı.⁹¹ 2014 yılı itibariyle nüfusu beş milyon 700 bin olarak ifade edilmektedir.⁹²

Türkmenistan, zengin doğal gaz yatakları ile dünyanın önemli doğal gaz üreticilerinden biridir. 2013 yılında günlük 6 milyar cf'lik doğal gaz üretimi ile dünya üzerinde üretilen tüm doğal gazın %1,8'ini Türkmenistan karşılamaktadır. Yine aynı yılın istatistiklerine göre 17,5 trilyon metre küplük ispatlanmış doğal gaz rezervleri ile tüm dünyanın ispatlanmış rezervlerinin %9,4'ü Türkmenistan topraklarındadır.⁹³

Ülke ürettiği doğal gazın büyük bölümünü boru hatlarıyla bağlı olduğu Rusya, İran ve Çin'e ihraç etmektedir. Bütçe gelirlerinin büyük çoğunluğu doğal gaz ve petrol satışları oluşturmakta ve bu gelirler sayesinde özellikle inşaat ve altyapı alanlarında yapılan yatırımlarla çift haneli büyüme rakamlarına ulaşan Türkmenistan'ın ekonomik gelişimini sürdüreceğini söylemek mümkündür. Ülkenin büyük bölümü çöllerle kaplı olmasına rağmen tarım GSYİH'nin %10'unu oluşturmaktadır. Özellikle pamuk ve buğday üretilmektedir. Hazar kıyısındaki Avaza Turizm bölgesine önemli yatırımlar yapılmakta ve böylelikle turizm gelirlerinin artırılması hedeflenmektedir.⁹⁴

⁹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2015). <http://mfa.gov.tr/en/turkmenistan/general-information>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).

⁹² Index of Economic Freedom, (2015). <http://www.heritage.org/index/country/turkmenistan>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).

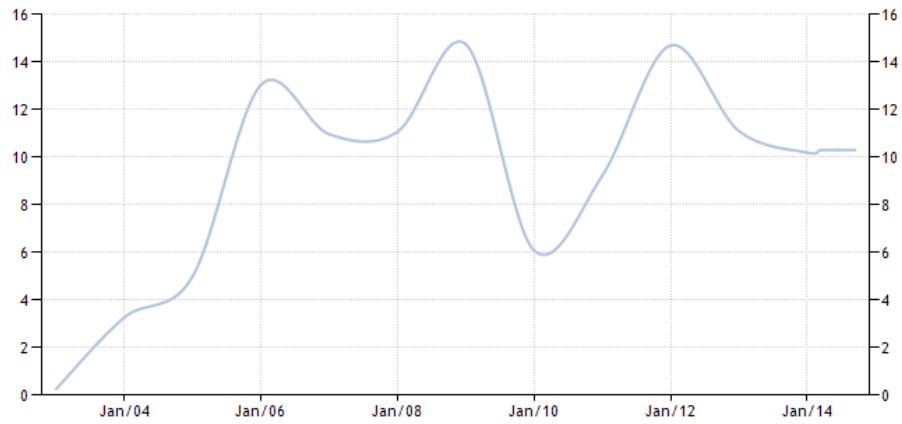
⁹³ BP Statistical Review of World Energy, (2014). s.20

⁹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2015). <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).

Aşağıda ülkenin ekonomik durumunu anlatan grafikler verilmiştir.



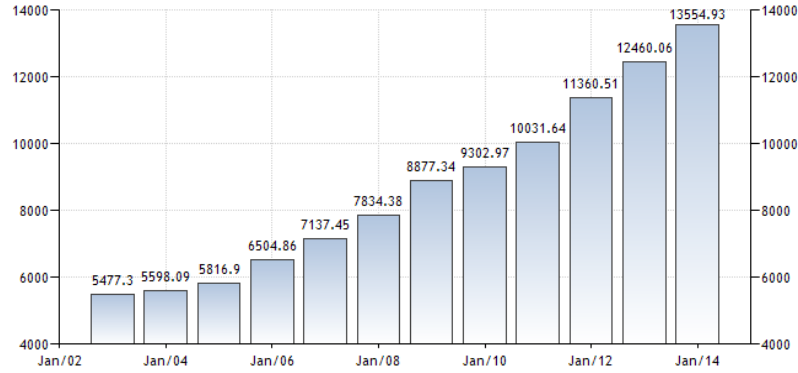
Grafik 3: Türkmenistan GSYİH, USD milyar



Grafik 4: Türkmenistan GSYİH Yıllık Büyüme Hızı

Grafik 3 incelendiğinde on yıl gibi kısa bir sürede Türkmenistan'ın GSYİH'nı neredeyse on katına çıkardığı görülmektedir. Ülke ekonomisi 2000'li yılların başlarında yakaladığı yüksek büyüme hızıyla bölgenin en hızlı gelişen

ekonomilerinden biri haline gelmiştir. Bu hızlı artış ülkede kişi başı GSYİH'ı da hızla artırmıştır. Aşağıda verilen Grafik 5'te bu durum incelenebilir.



Grafik 5: Türkmenistan Kişi Başına Düşen GSYİH (SAGP)

Kaynak: Yukarıdaki grafik 3-4-5 <http://tr.tradingeconomics.com/> adresinden alınmıştır. (Erişim Tarihi: 30.01.2015).

Grafikte kişi başına düşen GSYİH, satın alma gücü paritesi dikkate alınarak hazırlanmıştır. SAGP ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarını ortadan kaldırarak farklı para birimlerinin satın alma güçlerini eşitleyen bir değişim oranını ifade etmektedir.⁹⁵

Aşağıdaki tabloda Dünya Bankasının 2005-2013 yılları arası Türkmenistan için verdiği bilgiler verilmiştir.

Tablo 6: Türkmenistan verileri (Dünya Bankası verileri)

	Kişi Başına GSYİH SAGP (USD)	Nüfus	GSYİH (MİLYAR USD)	GSYİH Yıllık Büyüme Hızı	Yaşam Süresi (Yıl)
2005	5390	4747839	8,1	13,04	64,43
2006	6360	4801595	10,2	10,96	64,53
2007	7170	4858236	12,6	11,05	64,63
2008	8070	4917543	19,2	14,69	64,75
2009	8440	4978962	20,2	6,10	64,88
2010	8990	5041995	22,1	9,19	65,01
2011	10060	5106668	29,2	14,69	65,16

⁹⁵ Kendime Yazılar, (2015), <http://www.mahfiegilmez.com/2012/05/satnalma-gucu-paritesi-nedir.html>, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).

2012	11050	5172931	35,1	11,10	65,31
2013	12920	5240072	41,8	10,19	...

Kaynak: World Development Indicators 2014

Türkmenistan için farklı kaynaklarca verilen bilgiler incelendiğinde, 2003 yılında 4,46 milyar dolar civarındaki GSYİH'nın 2014 yılında 41,85 milyar dolar düzeyine çıkması, başka bir ifadeyle söyleyecek olursak on katına çıkması Türkmenistan ekonomisi için doğal kaynaklarla elde edilen gelirin ne kadar önemli ve ciddi anlamda büyük olduğunu göstermektedir. 2014 yılı itibariyle 5,24 milyon nüfuslu bir ülkede GSYİH bu hızla artması kişi başına düşen GSYİH'yı da hızla artırmıştır. Bunun yanında 2004 yılında %60 gibi yüksek bir oranda olan işsizlik oranının⁹⁶ 2014 yılında %2,6'lara düşmesi de ciddi bir ekonomik başarı olarak değerlendirilebilir.

3.1.2. Kazakistan Ekonomik Verileri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1995 yılında ulusal çapta yapılan referandumla ülkeye demokrasi yerleşmiştir. Bu tarihten bu yana Kazakistan demokrasisini geliştirmek ve Orta Asya'da barış ve istikrarın savunucusu olarak birçok reforma imza atmıştır. Demokratik kurumların genç yaşına rağmen alınan mesafenin kayda değer olduğu uluslararası uzmanlar tarafından ortaya konulmaktadır.⁹⁷

Yüzölçümü 2.724.900 kilometre kare olan Kazakistan Avrasya'nın kalbinde yer almaktadır. Sahip olduğu bu alan ile dünya üzerinde dokuzuncu sıradadır. Nüfusu 15,3 milyon civarındadır.⁹⁸

Kazakistan ekonomisi genelde enerji kaynaklarının ihracatına dayalıdır. 2014 yılı itibariyle, dünya petrolünün yüzde 2'sine sahip Kazakistan'da ülke GSYH'sinin yüzde 25'i petrolden geliyor, ödemeler dengesinin ise yüzde 60'ı ise petrol

⁹⁶ CIA Factbook, (2015). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>, (Erişim Tarihi: 30.01.2015).

⁹⁷ Kazakhstanlive, (2015). <http://www.kazakhstanlive.com/3en.aspx>, (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

⁹⁸ Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, (2015). <http://www.kazakhstan.org.tr/index.asp?sayfa=33>, (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

gelirleriyle sağlanıyor.⁹⁹ Bununla birlikte ekonominin çeşitlendirilmesi adına sanayi ve yenilikçi teknolojiler temelinde bir kalkınma modelinin uygulanması hedeflenmektedir. Bu çerçevede iddialı bir sanayileşme programı hayata geçirilmiştir.¹⁰⁰ Geniş petrol yataklarının yanı sıra çeşitli maden ve metal kaynaklarına sahip olan ülke, tarım ve hayvancılıkta da büyük bir potansiyele sahiptir.¹⁰¹ Kazakistan resmi kaynakları da ülkenin sahip olduğu yeraltı zenginliklerini şöyle anlatmaktadır;

Periyodik tablodaki 105 elementten 99 tanesi Kazakistan'da keşfedildi. 60 tanesi halen işletilen 70 elementin rezervi bulundu. 1,225 mineral tipte 493 rezerv vardır. Özellikle ülkenin batısında 250 den fazla petrol ve gaz sahası bulunmuştur. Bunların en büyükleri Tengiz (1Milyar tondan fazla ulaşılabilir petrol kaynağı) , Karaçaganak petrol ve gaz sahası(1,3 trilyon metreküp gaz kaynağı) ve 7 Milyar ton petrol kaynağıyla dünyanın en büyük sahalarından biri olan Kaşagan, sahalardır. Kazakistan bilinen dünya rezervlerinden; çinko, tungsten ve baryum rezervlerinde dünyada birinci, gümüş, kurşun ve kromit rezervlerinde ikinci, bakır ve florit rezervlerinde üçüncü, molibden rezervinde dördüncü ve altın rezervinde altıncıdır. Ana maden rezervleri; petrol (5,4 Milyar ton), doğal gaz (3 trilyon metre küp), kömür (31,3 Milyar ton), çinko (237,3 bin ton), bakır (444,8 bin ton), krom (dünya rezervinin %30'u), manganez (dünya rezervinin %25'i), kalay (3,6 bin ton), altın (16,9 bin ton), gümüş (396,4 bin ton), fosforit (2005 yılında 83,4 bin ton fosfor üretilmiştir), uranyum (4,3 Milyon tondan fazla) ve demir (bilinen dünya rezervlerinin %10'u).¹⁰²

Aşağıda ülkenin ekonomik durumunu anlatabilmek için grafikler verilmiştir.

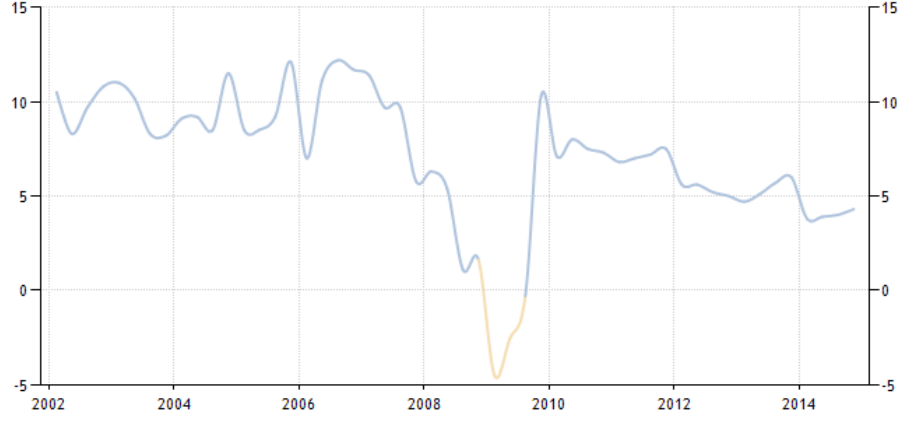


⁹⁹ Bloomberg,(2015). “Kazakistan Ekonomisinin 2014 Performansı” <http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1690861-kazakistan-ekonomisinin-2014-performansi>, (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

¹⁰⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, (2015). <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

¹⁰¹ Kazakistan Ülke Raporu (Birleşmiş Markalar), (Mart 2012), s.2.

¹⁰² Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, (2015), <http://www.kazakhstan.org.tr/index.asp?sayfa=33>, (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

Grafik 6: Kazakistan GSYİH, USD milyar**Grafik 7 :** Kazakistan GSYİH Yıllık Büyüme Hızı

Grafik 6 incelendiğinde Kazakistan'ın 2000'lerin başında 24,6 milyar USD civarı olan GSYİH 2014 yılında 224 milyar USD'yi aştığı görülmektedir. 2010 yılı dışında ülke GSYİH'sını sürekli büyütmeyi başarmıştır. Bu durum kişi başı GSYİH'ı da hızla artırmıştır. Kişi başı yıllık gelirin gelişimi Grafik 8'de incelenebilir. Ülkede yaşanan bu ekonomik gelişimin işsizlik oranlarını da etkilediği Grafik 9'ta gösterilmiştir. İşsizlik oranının %10 civarından %5 düzeyine indiği anlaşılmaktadır.

**Grafik 8:** Kazakistan Kişi Başına Düşen GSYİH (SAGP)



Grafik 9: Kazakistan İşsizlik Oranları

Kaynak: Yukarıdaki tüm grafikler <http://tr.tradingeconomics.com/> adresinden alınmıştır. (Erişim Tarihi: 05.02.2015).

Aşağıdaki tabloda Dünya Bankasının 2005-2013 yılları arası Kazakistan için verdiği bilgiler verilmiştir. Tablo 7 incelendiğinde ülkenin 2005'ten sonra yaşadığı gelişmeler verilmiştir. Ülkede GSYİH ve kişi başı gelir hızla artarken yaşam süresinin artması ilgi çekici noktalardan biridir.

Tablo 7: Kazakistan verileri (Dünya Bankası verileri)

	Kişi Başı GSYİH (SAGP) (USD)	Nüfus	GSYİH (MİLYAR USD)	GSYİH Yıllık Büyüme Hızı	Yaşam Süresi (yıl)
2005	12600	15147029	57,1	9,7	65,9
2006	13870	15308084	81	10,7	66,1
2007	15210	15484192	104,8	8,9	66,5
2008	15440	15674000	133,4	3,3	67
2009	15970	16092701	115,3	1,2	68,4
2010	16690	16321581	148,04	7,3	68,2
2011	17710	16556600	188,04	7,5	68,9
2012	18870	16791425	203,51	5	69,6
2013	20680	17037508	231,87	6	...

Kaynak: World Development Indicators, (12.2014).

Aşağıda verilen Tablo 8’de IMF’nin Kazakistan için verdiği veriler ve yakın geleceğe dönük tahminleri incelenebilir. Bu tahminler bize Kazakistan’daki hızlı ekonomik gelişimin yakın gelecekte de devam edeceğini göstermektedir. GSYİH ve kişi başı milli gelir nüfusun artmasına rağmen artacağı öngörülürken işsizlik oranlarında ve enflasyonda dikkat çeken bir değişimin yaşanmayacağı beklentisinin olduğu söylenebilir.

Tablo 8: Kazakistan - IMF Veri ve Tahminleri

	GSYİH, cari fiyatlarla-USD milyar	Kişi başına GSYİH, cari fiyatlarla-USD Birim	Enflasyon, dönem tüketici fiyatları sonu- Yüzde	İşsizlik – Yüzde	Nüfus- Milyon
2012	203.517	12,033	6.00	5.29	16,912
2013	231.876	13,508	4.80	5.22	17,165
2014	225.619	12,950	8.40	5.22	17,422
2015	248.681	14,063	6.09	5.22	17,683
2016	276.991	15,433	6.03	5.22	17,947
2017	310.027	17,019	6.01	5.22	18,216
2018	345.552	18,690	6.07	5.22	18,488
2019	386.725	20,608	5.92	5.22	18,765

3.1.3. Azerbaycan Ekonomik Verileri

18 Ekim 1991 tarihinde SSCB’den bağımsızlığını alan Azerbaycan 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylaması yoluyla yeni anayasasının kabulünü gerçekleştirmiştir¹⁰³. Doğal zenginlikleri, yüzyıllara dayalı kültürü, farklı

¹⁰³ Türk Anayasa Hukuku,(2015). <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>. (Erişim Tarihi: 06.02.2015).

medeniyetlerin gelenek ve göreneklerinin özgün bir harmonisine sahip olan ülke coğrafyasıyla da önemli bir konumdadır.

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ekonomik alanda egemenlik haklarını gerçekleştirmek için bağımsız bir politika uygulamaya geçti. Bu politikanın temel amacı piyasa ekonomisine geçiş yaparak küresel ekonomiye entegre olmak ve bunun için ekonominin farklı alanlarında organizasyonu sağlayabilmektir. Ekonomik olarak bağımsızlık sonrası iki döneme ayrılabilir. 1991-1995 arası ekonomik kaos ve gerileme dönemi, 1996 sonrası dönem ise makroekonomik istikrar ve dinamik ekonomik kalkınma yılları olarak adlandırılabilir.¹⁰⁴ Bağımsızlık sonrası yaşanan ilk dönemin en büyük problemleri; Sovyetler Birliği'nden sağlanan sübvansiyonların kesilmesi ve diğer Sovyet cumhuriyetlerindeki pazar payının kaybıdır. Bu dönemde diğer önemli sorun ise Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaliyle patlak veren Dağlık Karabağ savaşıdır. Azerbaycan bu mücadelede toprak kaybıyla beraber bir milyondan fazla nüfusunun da zorunlu göçünü yaşamıştır. Kaybedilen topraklardaki ekonomik değerlerin yitirilmesinin yanında bu mecburi göçmenlerin işsizlik sorunu da çok önemli oranlardadır. Göçmenlerin %49 civarı çalışabilir işgücüne sahip iken bunların ancak %33 civarı iş bulabilmiştir.¹⁰⁵

Dünyanın son yıllarda en hızlı büyüme gerçekleştiren ülkelerinden biri olan Azerbaycan, 2005-2009 yılları arasında %21'lik bir GSYİH ile ekonomide rekor bir büyümeye imza atmıştır. Petrol ve doğal gaz ekonomik büyümenin motoru konumunda olup yabancı sermaye bu sektörlere yatırım yapmakta ve ihracatın %90 civarı bu sektörlere dayanmaktadır.¹⁰⁶ Azerbaycan 2013 yılı itibariyle günlük 877 bin varillik petrol üretimiyle tüm dünyadaki üretimin %1,1'ini tek başına gerçekleştirmektedir. Yine aynı yıl içinde yaptığı doğal gaz üretimi ise 16,2 milyar

¹⁰⁴ Azerbaijan,(2015). http://azerbaijan.az/portal/Economy/General/general_e.html, (Erişim Tarihi: 06.02.2015).

¹⁰⁵ Türksam,(2015). <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/101-yuzyilin-drami-azerbaycan-da-gocmen-kackin-sorunu>, (Erişim Tarihi: 07.02.2015).

¹⁰⁶ Turcomoney,(2015). <http://www.turcomoney.com/azerbaycan-5-yilda-3-kat-zenginlesti.html>, (Erişim Tarihi: 07.02.2015).

metre küptür.¹⁰⁷ Bu rakamlar sahip olduğu doğal kaynak zenginliklerini açıkça ortaya koymaktadır. Dokuz buçuk milyona yakın bir nüfusa sahip olan bir ülke için bu kaynakların ne kadar büyük bir getirisinin olduğunu ve 2000’ler sonrası nasıl Azeri ekonomisine yön verip geliştirdiğini aşağıda verilen grafiklerle anlatmaya çalışalım.



Grafik 10 : Azerbaycan GSYİH-USD milyar

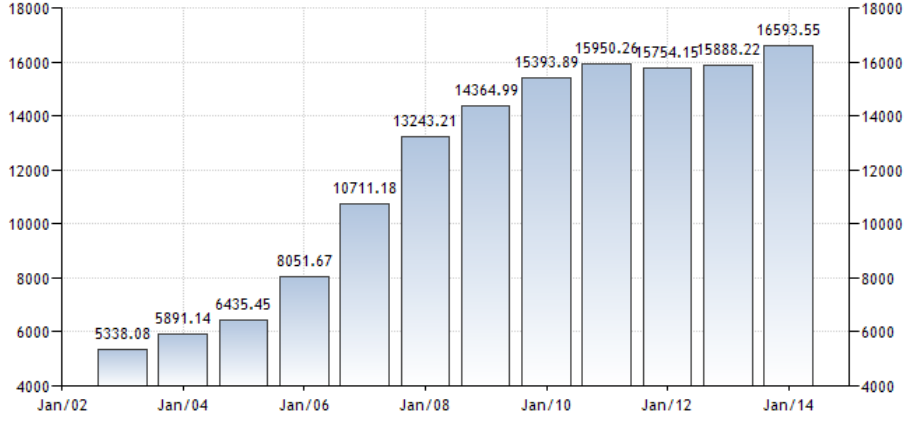


Grafik 11 : Azerbaycan GSYİH yıllık büyüme hızı

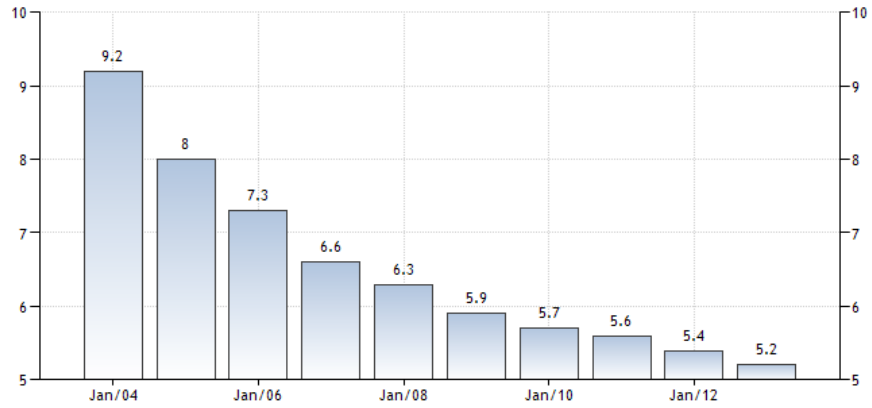
Yukarıda verilen Grafik 10 ve Grafik 11 ‘de Azerbaycan’ın 2004 sonrası on yılda milli gelirini önemli miktarda büyüttüğünü görüyoruz. Yakalanan büyüme oranlarının %40’ları bulması ülkede gelir patlaması yaşandığını bize anlatıyor. Doğal

¹⁰⁷ BP Statistical Review of World Energy, (2014). s.22.

kaynakların oluşturduğu zenginliğin ülke ekonomisine etkilerinin başladığı yılların 2005 olduğu anlaşılmaktadır.

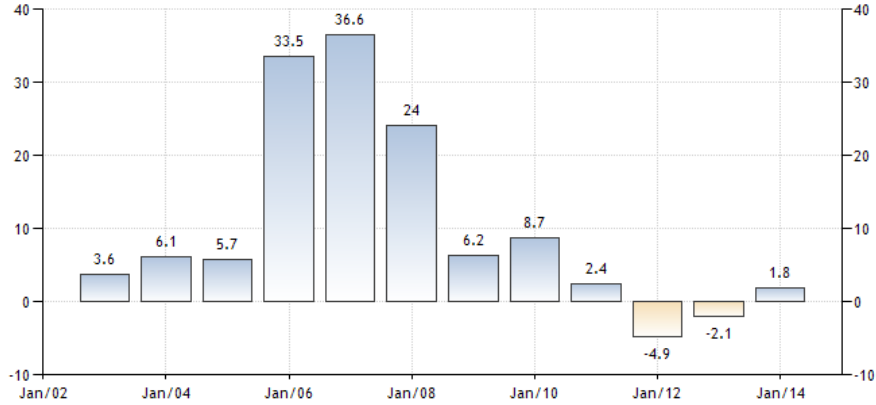


Grafik 12 : Azerbaycan kişi başına düşen GSYİH (SAGP)



Grafik 13 : Azerbaycan-İşsizlik oranları

Grafik 12’de petrolden elde edilen gelirin ülke vatandaşlarının hayatlarına olan etkisini görmekteyiz. 2004-2014 yılları arası kişi başı GSYİH(SAGP)’nin üç katına çıktığı tespit edilebilir. Bu olumlu duruma ek olarak ülkeye giren yabancı yatırımcı ve elde edilen petrol gelirlerinin diğer ekonomik alanları etkilemesi sonucu işsizliğin de sürekli bir düşme eğiliminde olduğu Grafik 13’ten anlaşılmaktadır.



Grafik 14 : Azerbaycan-Sanayi Üretimi

Azerbaycan ekonomisine ait farklı kaynaklardan elde edile veriler aşağıda verilmiştir. Bu veriler incelenerek Azeri ekonomisinin nasıl bir gelir patlaması yaşadığı ve büyüdüğü anlaşılabilir.

Tablo 9 : Dünya Bankası Azerbaycan Verileri

	Mal ve Hizmet İhracatı (GSYİH %)	GSYH (Cari ABD \$-Milyar)	GSYH Büyümesi (Yıllık %)	Kişi Başına GSYİH (Cari ABD \$)	Kişi başına GSYİH Büyüme (yıllık %)	Kişi Başına GSYİH, PPP (Cari USD)	İşsizlik, Toplam (Toplam İşgücünün %)	Kentsel Nüfus (Toplam %)	Kentsel Nüfus Artışı (Yıllık%)
2002	42,76	6,23	10,59	763	9,77	4393	10	51,78	1,13
2003	42,01	7,27	11,2	883	10,36	4945	9,19	51,98	1,14
2004	48,78	8,68	10,2	1045	9,23	5551	8	52,18	1,26
2005	62,93	13,2	26,4	1578	25,11	7168	7,3	52,38	1,4
2006	66,5	20,9	34,49	2472	33,03	9829	6,59	52,58	1,47
2007	68,13	33,05	25,04	3851	23,63	12477	6,3	52,79	1,51
2008	65,77	48,85	10,77	5574	8,47	13795	5,9	52,99	2,47
2009	51,63	44,29	9,41	4950	7,16	14899	5,69	53,19	2,45
2010	54,3	52,9	4,85	5842	3,61	15627	5,59	53,401	1,58
2011	56,42	65,95	0,06	7189	-1,22	15754	5,4	53,623	1,71
2012	53,7	68,73	2,2	7393	0,85	16174	5,19	53,856	1,76

2013	48,72	73,56	5,79	7811	4,43	17143	...	54,1	1,74
------	-------	-------	------	------	------	-------	-----	------	------

Kaynak: World Development Indicators, Aralık 2014

Tablo 10: IMF Azerbaycan verileri

	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Cari Fiyatlarla-USD Milyar	Toplam Yatırım (GSHYİH %)	Gayri Safi Milli Tasarruf (GSHYİH%)	Enflasyon, Dönem sonu Tüketici Fiyatları (%değişim)	Mal ve Hizmet İthalatının Hacmi (% Değişim)	Mal ve Hizmet İhracatının Hacmi(% Değişim)	İşsizlik Oranı(Toplam İşgücünün Yüzdesi)	Nüfus-Milyon
2002	6,232	34,57	19.64	3.34	48.04	9.90	n/a	8.191
2003	7.276	53.17	23.41	3.55	36.58	-0.79	9.66	8.269
2004	8.682	57.99	28.16	10.44	22.77	6.80	8.38	8.349
2005	13.245	41.52	42.78	5.54	7.23	41.09	7.62	8.447
2006	21.027	29.85	47.49	11.38	7.33	39.42	6.82	8.553
2007	33.090	21.52	48.78	19.53	6.65	45.78	6.54	8.666
2008	46.378	19.82	55.30	15.40	13.55	5.62	6.07	8.780
2009	44.289	18.37	41.35	0.67	-5.31	9.50	6.04	8.897
2010	52.913	18.53	46.56	7.88	-0.82	-1.79	6.04	8.998
2011	64.81	21.18	47.64	5.55	37.90	-3.21	6.04	9.111
2012	68.70	22.73	44.54	-0.32	13.25	-1.48	6.04	9.235
2013	73.53	23.09	40.09	3.62	10.34	-1.50	6.04	9.309

Kaynak: IMF Weodata 2014

Yukarıda Azerbaycan ekonomisinin 2000’li yıllardaki durumu farklı uluslararası kaynaklardan alınan verilerle gösterilmeye çalışıldı. Bu veriler ışığında Azerbaycan ekonomisinin özellikle 2004 yılından sonra ciddi bir gelir patlaması yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. 2004 yılında 7.28 milyar USD civarı olan GSYİH’nın 2014 yılında 73.56 milyar USD civarına yükselmesi yani diğer bir deyişle on katına çıkması nadir görülen bir ekonomik göstergedir. Bu yıllar arası

görülen sürekli artış (2009 yılı hariç) ülkenin bu yıllarda ülke fertlerinin kişi başına düşen GSYİH'nı da artırarak Azeri halkının ekonomik anlamda yaşam standartlarını yükselmiştir. Bu durum yukarıda verilen Grafik 10, Tablo 9 ve Tablo 10'dan incelenebilir. Bu durumun ortaya çıkmasında hiç kuşkusuz en önemli etken ülkenin sahip olduğu doğal kaynaklardır. Azerbaycan'da yaşanan hızlı ekonomik büyümede petrol sektörü esas paya sahip olmuş ve diğer sektörlerin ihracattaki payı azalmıştır. Azerbaycan ekonomisinde üretim ve dış ticaret açısından petrole bağımlı bir yapı ortaya çıkmıştır. Örneğin 2008 yılında devlet bütçesinin %70'i, sanayisinin %80'i ve ihracatının %97'si petrol sektörüne dayanmaktadır.¹⁰⁸ Petrole bağımlılığın bu seviyede olması ve yaşanan doğal kaynağa bağlı gelir patlaması, akıllara literatüre "Hollanda hastalığı" olarak geçen kavramın Azerbaycan için de yaşanma ihtimalinin olup olmadığı fikrini getirmektedir. İlerideki başlıklarda bu konu da incelenip anlaşılmasına çalışılacaktır. Bu endişe için 2008 ve 2009 yıllarında gerçekleşen GSYİH düşüşü bir delil olarak gösterilebilir. Bu durum Tablo 9'da görülebilir. Bu yıl petrol fiyatlarının düşmesi neticesi Azerbaycan ihracatının önemli oranda azaldığı Grafik19' dan incelenebilir. Bu da bize petrole büyük oranda bağımlı bir ekonominin fiyat dalgalanmaları yaşandığında nasıl etkilenebileceği konusunda fikir vermektedir. Petrol fiyatlarının 2014 yılının ikinci yarısında sert bir düşüş yaşaması da Azerbaycan için çok önemli sonuçlar doğurma ihtimaline sahiptir. 2010-2014 yıllarında varil fiyatı 105 USD civarında sabit giden petrol fiyatları, en fazla 2008 Temmuz ayında 133 USD olurken 2014 Aralık ayında 61 USD seviyesine inmiştir. Bu düşük fiyatların 2015 yılında da devam edip, 2016 yılında çok az bir yükseliş görüleceği tahmin edilmektedir.¹⁰⁹ 5 Mart 2015 tarihi itibarıyla de ham petrolün varil fiyatı 51 USD civarındadır.¹¹⁰ Bu durum ihracat gelirlerinin çok büyük bir kısmı petrol gelirlerine bağlı Azerbaycan'ın gelirlerini önemli miktarda azaltmıştır. Petrol fiyatlarında yaklaşık %55 gibi bir düşüş yaşandığı 2014 yılından sonra, 21 Şubat 2015 tarihinde Azerbaycan'da devalüasyon yaşandı. 20 Şubat 2014 tarihinde 1 USD

¹⁰⁸ Ramil Huseyn, (2011). "Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım", *bilig*, sayı:59, s.148.

¹⁰⁹ "Understanding the Plunge in Oil Prices:Sources and Implications,(2015). *Global Economic Prospects*, World Bank, s.156.

¹¹⁰ Oil-Price, <http://www.oil-price.net/index.php?lang=en>, (Erişim Tarihi: 05.03.2015).

0,79 manat iken 21 Şubat 2014 günü 1 USD 1,05 manat oldu. Diğer bir deyişle manat dolar karşısında %34 oranında değer kaybetti. Azeri Merkez Bankası, kurlarda yaptığı değişiklikleri şu gerekçe ile açıklamaktadır: ülke ekonomisi çeşitlendirilmeli, uluslararası rekabet gücü ve ihrac potansiyelinin artırılmalı, ülkenin uluslararası ödeme yeteneğinin dayanıklılığı temin edilmelidir.¹¹¹ Milli Meclis Ekonomik Politikası Komitesi Başkanı Ziyad Samedzade Azerbaycan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada manat devalüasyonunu petrol fiyatlarındaki düşüşün yarattığı gerekli bir tedbir olarak nitelendirdi. Samedzade, "Azerbaycan bütçesi hazırlanırken petrol fiyatı 90 dolar olarak belirlenmişti, bugün ise petrol fiyatı 60 dolar düzeyindedir. Eğer manatın kuru eski düzeyde kalsaydı, yılsonuna kadar bütçeye 6-7 milyar dolar daha az para girecekti" dedi. Azerbaycan Milli Meclisi milletvekili Rasim Musabekov da aynı konuda şunları ifade ediyor: "Ülkenin enerji kaynakları dışındaki ticaretinde, ticaret ortakları olan ülkeler daha önce devalüasyon gerçekleştirmişti ve bu şartlar altında manatın üzerinde çok güçlü baskılar oluştu. Eğer manatın eski kuru korunsaydı Azerbaycan'daki ortalama emeklilik parası ve ortalama ücret, asgari emekli maaşı ve asgari ücret Rusya ve Kazakistan'dakinden daha yüksek olacaktı. Ancak bu Azerbaycan ekonomisinin gerçek durumunu ve kaynak potansiyelini yansıtmazdı. Öte yandan mevcut kur korunsaydı petrol dışı sektörlerdeki üretim rekabetçi olamazdı."¹¹² Yaşanan bu devalüasyon da Hollanda Hastalığı kavramında anlatılan argümanların Azerbaycan'da da yaşanabileceğini düşündürmektedir. Oluşan gelir patlaması sonucu yerel para biriminin aşırı değerli kalması üretim yapılan sektördeki aktörlerin uluslararası piyasada rekabet etme şanslarını azaltmaktadır. Bir anlamda bu durumu tersine çevirmek isteyen Azerbaycan bu kararı almış olabileceğini söylemek mümkündür.

Bağımsızlık sonrası özellikle 2000'li yıllarda Azerbaycan ekonomisindeki olumlu göstergelerden biri de işsizlik oranlarının sürekli olarak düşmesinin başarılı olmuş olmasıdır. Bu durum Grafik 13'de (Azerbaycan işsizlik oranları)

¹¹¹ Zaman, (2015). "Azerbaycanda Devalüasyon Manat Yüzde 34 Deger Kaybetti" http://www.zaman.com.tr/ekonomi_azerbaycanda-devaluasyon-manat-yuzde-34-deger-kaybetti_2279292.html, (Erişim Tarihi: 22.02.2015).

¹¹² Sputniknews, (2015). <http://tr.sputniknews.com/columnists/20150227/1014192692.html>, (Erişim Tarihi: 04.03.2015).

incelenebilir. İşsizliğin Dağlık Karabağ sorunu yaşanırken ulaştığı büyük oranlardan Dünya Bankası verileriyle 2013 yılında %5,2 gibi bir orana inmesi ciddi bir başarı olarak kaydedilebilir. IMF'nin tahminleri de 2019 yılına kadar bu oranın bize %6'lar civarında olacağını anlatmaktadır. Daha detaylı veriler için Tablo10 ve Tablo11'i inceleyiniz. Tablo 11'de Azerbaycan'ın yakın geleceğine yakın IMF'nin tahminleri verilmiştir. Genel hatlarıyla Azerbaycan ekonomisinin fotoğrafını çekmeye çalıştık. Bu verilerin ortaya çıkmasında en önemli etken olan petrol ve petrol ürünlerinin olduğunu belirtilmişti. 1991 yılında bu ürünlerin Azerbaycan ihracatındaki payı %11,8 iken bu oran 2008'de %97'lere çıkması bunun en açık delilidir.¹¹³ Bundan sonraki başlıkta Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin doğal kaynakları anlatılacaktır.

Tablo 11 : IMF Azerbaycan tahminleri

	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Cari Fiyatlarla- USD Milyar	Toplam Yatırım (GSHYİH %)	Gayri Safi Milli Tasarruf (GSHYİH%)	Enflasyon, Dönem sonu Tüketici Fiyatları (%değişim)	Mal ve Hizmet İthalatının Hacmi (%) Değişim	Mal ve Hizmet İhracatının Hacmi(% Değişim)	İşsizlik Oranı(Toplam İşgücünün Yüzdesi)	Nüfus-Milyon
2014	77.913	23.53	38.10	2.00	-2.94	-3.40	6.04	9.383
2015	85.439	23.10	33.53	3.90	7.72	-0.56	6.04	9.459
2016	91.629	23.78	30.87	3.50	18.04	2.24	6.04	9.534
2017	98.771	24.18	31.45	4.00	2.16	4.09	6.04	9.610
2018	106.601	24.45	31.48	4.00	1.51	2.00	6.04	9.687
2019	113.995	24.31	31.54	4.00	1.43	4.02	6.04	9.765

Kaynak: IMF Weodata 2014

3.2. AZERBAJYCAN DOĞAL KAYNAKLARI

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomik reformlara yönelik mevzuatın

¹¹³ Huseyn, "Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarm", s.151.

oluşturulması için önlemler almıştır. Yabancı ticari faaliyetler ve fiyatlar liberalleştirilerek işletmelerin elde ettiği dövizin zorunlu satışı kaldırılmıştır. Yapılan diğer bir dizi reformla da yabancı yatırımcılar için uygun altyapı hazırlanmıştır. Ülke ekonomisinin lokomotifi olan zengin petrol ve doğal gaz yatakları ilgi odağı haline gelmiştir.1994 yılının Eylül ayında “Azeri-Çırag-Güneşli (ACG)” madenlerinin araştırılması ve işlenmesi üzerine üretimin pay dağılımı anlaşması, “Asrın Anlaşması”, olarak bilinen anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile 12 ülkenin 29 büyük enerji şirketinin katılımı sağlanmış ve 30’dan fazla uluslararası anlaşma imzalanmıştır.¹¹⁴

Azerbaycan’ın petrol üretiminin çoğu “Asrın Anlaşması” ile işlenen Azeri-Çırag-Güneşli isimleriyle anılan üç büyük deniz sahasında yapılmaktadır. BP liderliğindeki konsorsiyum Azerbaycan Uluslararası Çalışma Şirketi (AIOC) ile beraber sahada çalışmakta ve teknik olarak 5 milyara varil petrol elde edebileceğini tahmin etmektedir. AIOC Azerbaycan’ın devlet petrol şirketi SOCAR’ın yanı sıra INPEX ve Chevron gibi yabancı şirketleri içermektedir. ACG sahasından elde edilen petrol Bakü’nün güneyinde yer alan Sangacal terminaline ve Bakü’nün doğusundaki Kyanizadag terminaline iki ayrı boru hattı ile taşınır.¹¹⁵ Azerbaycan’ın ispatlanmış ve muhtemel petrol rezervlerinin 8,5 milyar varil olduğu düşünülürse bu sahanın Azerbaycan için önemi daha iyi anlaşılır. Azerbaycan’ın petrol ve doğal gaz rezerv miktarları, 1999-2013 arası petrol ve doğal gaz üretimlerini Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3’te görülebilir.

Tarihsel olarak bir petrol üreticisi olan Azerbaycan önemli bir bölgesel doğal gaz üreticisi olarak da ortaya çıkmaktadır. Doğal gaz üretiminin büyük kısmı 1999 yılında keşfedilen Şah Deniz alanında yapılmaktadır. Üretimin bir kısmı da ACG alanında gerçekleşmektedir. Doğal gaz üretiminin yaklaşık %75’i açık deniz alanlarındadır. Şah Deniz Hazar’ın en büyük doğal gaz alanıdır, BP’nin tahminlerine göre alanın potansiyeli 30 Tcf civarındadır. 2006 yılının sonlarında gaz tedariki

¹¹⁴ Azerbaijan,(2015). http://www.azerbaijans.com/content_716_tr.html, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).

¹¹⁵ *EIA Caspian Sea Region*, (Ağustos 2013), s.12.

bölgede başladı ve Güney Kafkasya doğal Gaz Boru Hattı ile Gürcistan ve Türkiye'ye üretilen doğal gaz ulaştırıldı.¹¹⁶

Bağımsızlığı ilk yıllarında oluşan kötü ekonomik tabloyu tersine çeviren Azerbaycan bu başarısını zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına borçludur. Bu başarının sağlanmasında önemli bir adım olan Asrın Anlaşmasının imzalanmasından itibaren Haydar Aliyev'in yeni petrol stratejisi başarılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu strateji aşağıda sıralanan önemli noktaları işaret eder:

- Uluslararası petrol şirketleri, yabancı iş çevrelerinin büyük petrol ve gaz yatırımlarıyla Azerbaycan'ın küresel enerji pazarlarına erişiminin sağlanması, bu anlamda yabancı şirketlerle Asrın Anlaşması'nda 26 sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmelerle ülkenin geleceğinin garantisi olacak 60 milyar USD'lık bir yatırım miktarı öngörülmüştür.
- Boru hatlarıyla Azeri petrolünün küresel pazarlar ulaşmasının sağlanması, iki ana yol ile bu sağlanmaktadır, Novorossiysk(Rusya) ve Supsa (Gürcistan). Bu hatlara Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı dünya enerji hatları sistemine entegre olacak şekilde eklenmiştir.
- Mevcut neslin ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasının yanı sıra gelecek nesiller için birikim yapılması, bu amaçla 29 Aralık 1999'da Devlet petrol Fonu kuruldu.
- Batı'nın modern teknolojisinin transferi Haydar Aliyev'in yeni petrol stratejisinin uygulanmasındaki başarılarından biridir.¹¹⁷

3.3. HAZAR ÜLKELERİ İLE BÖLGEYE KOMŞU ÜLKELERİN EKONOMİK GELİŞİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Önceki bölümde 2000'li yıllarda Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın yaşadığı ekonomik gelişimleri farklı kaynaklardan sağlanan verilerle anlatmaya çalıştık. Bu ülkelerde yaşanan ciddi ekonomik gelişimin temel sebebinin doğal kaynakların zenginliği olduğu ifade edildi. Aynı dönemde, bölgeye komşu fakat doğal kaynak zenginliği yukarıda ismi geçen ülkeler kadar olmayan Ermenistan ve

¹¹⁶ EIA *Caspian Sea Region*, (Ağustos 2013), s.15.

¹¹⁷ Azerbajjan, (2015), http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_e.html, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).

Gürcistan ile karşılaştırmalar yaparak, petrol ve doğal gazın Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan için ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışacağız.

Ermenistan daha önce Sovyetler Birliği'ne bağlı bir ülke iken Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 1 Ocak 2015 itibariyle nüfusu yaklaşık 3 milyon kişidir.¹¹⁸ Başkenti Erivan'dır. Gürcistan da Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını 28 Nisan 1991 tarihinde almıştır. Nüfusu 2013 yılı için 4,9 milyon olarak tahmin edilmektedir. Görüldüğü üzere bu ülkelerin kaderi hemen hemen Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan ile çoğu noktada kesişmektedir. Aşağıda benzer duruma sahip bu ülkelerin bazı ekonomik verilerini tablolarla karşılaştıracacağız. Veriler Dünya Bankası'ndan alınmıştır (World Development Indicators-30 Ocak 2015).

Tablo 12: Kişi başı GSYİH-USD

	ÜLKELER				
	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	Kazakistan	Türkmenistan
2000	621,42	655,09	691,99	1229	645,27
2001	692,31	703,67	733,97	1490,93	776,572
2002	779,89	763,10	779,38	1658,03	969,97
2003	924,58	883,61	922,03	2068,12	1286,01
2004	1182,10	1045,03	1186,87	2874,29	1455,94
2005	1625,40	1578,37	1469,97	3771,28	1706,96
2006	2126,09	2473	1764,87	5291,57	2140,46
2007	3079,15	3851,44	2317,99	6771,41	2606,74
2008	3916,74	5574,60	2919,69	8513,56	3918,93
2009	2913,57	4950,29	2440,96	7165,28	4059,96
2010	3124,78	5842,81	2613,76	9070,65	4392,72
2011	3421,70	7189,69	3219,61	11357,9	5724,54
2012	3353,97	7393,77	3528,73	12120,3	6797,73

¹¹⁸ The Government of Republic of Armenia, (2015). <http://www.gov.am/en/demographics/>, (Erişim Tarihi: 15.02.2015).

2013	3504,77	7811,79	3605,18	13609,8	7986,70
------	---------	---------	---------	---------	---------

Kaynak: World Development Indicators-01.30.2015.

Tablo incelendiğinde ilk göze çarpan veri 2000 yılında Kazakistan dışında dört ülkenin de kişi başı GSYİH 600-700 USD arası iken 2013 yılında Azerbaycan ve Türkmenistan Ermenistan ve Gürcistan'ın yaklaşık iki katından fazla kişi başı GSYİH'ya ulaşmış olmasıdır. Aynı dönemde Kazakistan bu iki ülkenin yaklaşık dört katı bir kişi başı GSYİH'ya sahiptir. Bunda en önemli etkenin özellikle Azerbaycan için 2005'den sonra yaşadığı petrol kaynaklı gelir patlaması olduğu söylenebilir.

Ermenistan'ın nüfusunun artmadığı hatta azaldığı gözlenmektedir. Azerbaycan nüfusu ise yukarıda verilen aralıkta bir milyondan fazla artmasına rağmen kişi başı GSYİH Ermenistan'ın üzerinde gerçekleşmektedir.

Bir ülkenin siyasi bağımsızlığını perçinleyecek olan ekonomik bağımsızlığıdır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını yeni kazanan bölge ülkeleri de öncelikle ekonomilerini ayaklandıracak tedbirlerin peşine düşmüşlerdir. Bu ülkelerde yetersiz sermaye birikimi, sahip olunan teknolojinin eski ve verimsiz oluşu, piyasa şartlarının disipline edilmesi, uluslararası piyasalara açılmasının gerekliliği bağımsızlık sonrası ekonomi alanında çözülmesi gereken problem alanlarıydı. Yukarıda sayılan problemlerin çözümünün en önemli yolu da ülkeye doğrudan yabancı yatırımcıyı çekmektir. Doğrudan yabancı yatırım sermaye ve teknolojinin bir bütün olarak akışıdır. Büyüme ve ticaret teorisine göre sermaye akımları, sermaye ithal eden ülkedeki kişi başı GSYİH'yi yükseltmektedir. Daha iyi teknolojiye erişim, sürdürülebilir büyümenin temel kaynağını oluşturmaktadır. Aynı zamanda doğrudan yatırım sermaye sahibi ve sermaye ithal eden ülkeler arasında risk paylaşımını da sağlamaktadır.¹¹⁹ Yabancı yatırımlar Tablo 13'de karşılaştırılan ülkeler gibi ekonomilerde yani tasarruf yetersizliği yaşayan ülkelerde önemli katkılar sağlamakta, özellikle teknoloji transferi, üretim bilgisi transferi gibi etkenlerin içinde bulunduğu katkılardan yararlanabilmektedirler. Gelişmiş ülkeler açısından ise atıl

¹¹⁹ Burcu Özcan, Ayşe Arı, (2010). "Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: OECD Örneği", *İstanbul Ün. İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, Sayı 12, s.66.

sermayenin kullanılması ve ilave getiri sağlanması söz konusu olmaktadır.¹²⁰ Doğrudan yabancı yatırım yapılacak ülkelerin sosyal ve ekonomik şartları da önemlidir. Yabancı yatırımcı genelde kendi koşullarına benzer ülkeleri seçmektedir. Bu anlamda yatırımcı için pazarın büyüme hızı, ulaşım kolaylığı, altyapı tesislerinin varlığı, doğal kaynak mevcudiyeti, ekonomik ve politik istikrar, idari ve ticari engeller, ücret maliyetleri, döviz kurları, ihracat olanakları, dışa açıklık ve demokratikleşme önemli etkenlerdir.¹²¹ Görüldüğü üzere yabancı yatırım ekonomi alanında sürdürülebilir büyüme için olanaklar sağlayıp ülke vatandaşlarının yaşam standartlarını, istihdam olanaklarını artırırken, demokratikleşme ve hukuk alanlarında da uluslararası standartları topluma taşıyarak sosyal ve siyasi düzen açısından da faydalar sağlamaktadır. Olumlu bu düşüncelerin yanında yabancı yatırım için farklı yaklaşımlar da mevcuttur. Gelişmiş ülkelerde emekçi kitlelerin ve düşük gelir gruplarının kullandığı bir kısım tüketim mallarını geliştirmekte olan ülkelere ucuz olarak satılarak bu ülkelerdeki ücret taleplerini düşürülmek istenmektedir. Ayrıca bu türde bir ticari ilişki sayesinde geliştirmekte olan ülkelerin mali kuruluşlara, bankalara ve Batılı devletlere olan borçlarını düzenli olarak ödemeleri sağlanmıştır.¹²² Bu tür olumsuz sayılabilecek yaklaşımlar olsa da özellikle bilişim teknolojisi sayesinde iletişimin son derece geliştiği küresel bir ortamda sermaye ve teknolojinin de yetersiz ise doğrudan yabancı yatırım gerekli hale gelmektedir. Tablo 13’de Hazar bölgesi ülkelerinin bazılarının 2000’li yıllarda bu konuda sahip olduğu veriler gösterilmiştir.

¹²⁰ Levent Çinko, (2009). “Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerinin Makroekonomik Etkileri”, *Marmara Ün. İ.İ.B.F Dergisi*, Cilt 26, sayı 1, s.118.

¹²¹ Cahit Aydemir, İbrahim Aslan, Funda Uncu, (2012), “Doğrudan yabancı Yatırımların Dünyadaki ve Türkiye’deki Gelişimi”, *Kocaeli Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, s.73.

¹²² Ayfer Gedikli, (2011), “Çok Uluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Geliştirmekte Olan Ülkelerin Kalkınması Üzerine Etkileri”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*(6:1), s.109.

Tablo 13: Doğrudan Yabancı Yatırım-USD milyar

	ÜLKELER				
	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	Kazakistan	Türkmenistan
2005	0,29	0,45	0,54	2,11	...
2006	0,44	1,28	1,18	6,68	...
2007	0,65	5,03	1,67	8,08	...
2008	0,92	0,54	1,41	13,11	...
2009	0,71	0,14	0,67	10,08	...
2010	0,52	0,33	0,67	3,66	...
2011	0,43	0,93	0,91	8,58	...
2012	0,47	0,81	0,61	7,79	...
2013	0,35	1,14	0,82	7,79	...

Kaynak: World Development Indicators-01.30.2015.

Azerbaycan ve Kazakistan'ın komşuları Ermenistan ve Gürcistan'dan daha fazla yabancı yatırımcıyı enerji kaynaklarıyla cezbedtiği tablodaki verilerden anlaşılmaktadır.

İşsizlik oranları (Tablo14) incelendiğinde Ermenistan ve Gürcistan verilen zaman aralığında iki haneli oranlardan kurtulamazken özellikle Azerbaycan ve

Kazakistan'ın bu konuda her geçen yıl azalma eğilimini sürdürdükleri görülmektedir. Üstelik bu iki ülke bu başarıyı nüfusları bahsi geçen diğer ülkelerden daha hızlı bir şekilde artmasına rağmen yakalamayı başarmışlardır.

Tablo14 : İşsizlik, toplam (toplam işgücünün%) (modellenmiş ILO tahmini)

	ÜLKELER				
	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	Kazakistan	Türkmenistan
2000	18,9	11,8	10,8	12,8	11
2001	35,9	10,9	11,2	10,4	11
2002	27,8	10	12,6	9,3	11
2003	28,6	9,2	11,5	8,8	11
2004	33,6	8	12,6	8,4	11
2005	27,8	7,3	13,8	8,1	11
2006	28,6	6,6	13,6	7,8	11
2007	28,4	6,3	13,3	7,3	11
2008	16,4	5,9	16,5	6,6	11
2009	18,7	5,7	16,9	6,6	10,9
2010	19	5,6	16,3	5,8	10,9
2011	18,4	5,4	15,1	5,4	10,9
2012	17,3	5,2	15	5,3	10,8
2013	16,2	5,5	14,3	5,2	10,6

Kaynak: World Development Indicators-01.30.2015.

2000'li yıllarda Hazar bölgesindeki ülkeleri karşılaştırırken farkı en açık ortaya koyan tablolardan biri (Tablo 15) yoksulluk oranını gösteren yukarıdaki tablodur. Azerbaycan ve Kazakistan'ın ülkelerindeki yoksulluk oranlarını % 5,3 ve

% 2,9 gibi oranlara % 45-50 bandından düşürmeyi başardıkları görülmektedir. Fakat bölgedeki komşu ülkeler Ermenistan ve Gürcistan'da yoksulluk oranları hala sırasıyla % 32 ve % 14'ler civarındadır.

Tablo 15 : Ulusal yoksulluk hatlarında yoksulluk oranı (nüfusun%)

	ÜLKELER				
	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	Kazakistan	Türkmenistan
2001	48,3	49,6	...	46,7	...
2002	44,5	...
2003	37,5	...
2004	33,9	...
2005	31,6	...
2006	18,2	...
2007	...	15,8	20,1	12,7	...
2008	27,6	13,2	17,7	12,1	...
2009	34,1	10,9	17,4	8,2	...
2010	35,8	9,1	20,9	6,5	...
2011	35	7,6	17,7	5,5	...
2012	32,4	6	14,8	3,8	...
2013	32	5,3	...	2,9	...

Kaynak: World Development Indicators-01.30.2015.

Tablo 16'da enerji alanında ekonomilerini geliştiren Azerbaycan ve Kazakistan'da, tarımın giderek ülke ekonomisinin küçülen ya da diğer bir ifadeyle GSYİH içinde daha az bir yer kaplayan sektör durumuna düştüğü anlaşılmaktadır. Ermenistan'da ise tarımın GSYİH içindeki oranında ciddi bir değişimin olmadığı ve

Gürcistan’da ise Ermenistan’ın tersine tarımın %21 civarından %9 civarına düştüğü görülmektedir.

Tablo 16 : Tarımın GSYİH(%) katkısı

	ÜLKELER				
	Ermenistan	Azerbaycan	Gürcistan	Kazakistan	Türkmenistan
2000	35,54	17,14	21,93	8,68	24,36
2001	28,32	16,1	22,42	9,37	24,35
2002	25,96	15,17	20,61	8,61	22,03
2003	23,68	12,46	20,55	8,43	20,29
2004	24,66	11,84	17,92	7,579	19,44
2005	20,89	9,89	16,68	6,78	18,8
2006	20,45	7,5	12,81	5,87	17,44
2007	20,28	7	10,69	6,09	19,7
2008	18,39	5,97	9,38	5,71	12,29
2009	18,91	6,64	9,37	6,44	12,26
2010	19,15	5,92	8,38	4,76	14,54
2011	22,81	5,39	9,28	5,47	14,54
2012	21,56	5,49	8,59	4,66	14,54
2013	21,93	5,66	9,4	4,92	

Kaynak: World Development Indicators-01.30.2015.

Tablo 16 bize Azerbaycan’da tarımın GSYİH’ya olan katkısının yıllar geçtikçe oransal olarak azaldığını göstermektedir. Bu durum üretimi yapılan her

ürünün miktarının azaldığı anlamına gelmemektedir. Örneğin hububat üretimi 1995 yılında 921 bin ton, 2000 yılında 1540 bin ton iken 2010 yılında 2000 bin ton civarındadır. Aynı şekilde sebze üretimi 1995 yılında 424 bin ton, 2000 yılında 780 bin ton iken 2010 yılında 1189 bin ton civarında gerçekleşmiştir. Bu gibi üretim miktarının arttığı örneklerle şeker pancarı ve patates gibi ürünler de eklenebilir. Ancak özellikle Sovyetler döneminde ihracından yüksek gelir elde edilen pamuk, tütün, çay ve üzüm gibi ürünlerin üretimleri her geçen yıl düşmüştür. Pamuk 1995 yılında 274 bin ton üretilirken 2010 yılında bu 38 bin ton civarına düşmüştür. Tütün ise 1995 yılında 11 bin ton civarında üretilirken 2010 yılında 3 bin tona kadar üretimi düşmüştür. Bu veriler bize bir taraftan ülkenin gıda güvenliğinin başarıyla gerçekleştirilmesi diğer taraftan gelecekte ülke ekonomisinin petrole doğrudan bağlantısı olmayan diğer alanlarında geliştirilmesi için petrol gelirlerinin tarımsal sektörün gelişimine harcanması gerektiğini gösteriyor. Bu durum kırsaldaki yoksulluk sorunlarının çözümünde de önemli rol oynayabilir.¹²³

Azerbaycan'ın Tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 2000 yılında %17 iken 2012 yılında bu oran %5'e düşmüştür. Sanayinin GSYİH içindeki oranı 2000 yılında %45 iken 2012 yılında bu oran %63'e çıkmıştır. İmalat sektörünün 2000 yılında GSYİH içindeki payı %6 iken 2012 yılında o da düşerek %4 şeklinde gerçekleşmiştir. Hizmet sektörü ise 2000 yılında GSYİH'nı %38'lik kısmını oluştururken 2012 yılında bu oran %31 olarak tespit edilmiştir.¹²⁴

Yukarıda verilen tablolardaki veriler bize enerji kaynaklarının Hazar havzasındaki ülkelerin ekonomilerinde kısa bir süre içinde sağladığı avantajları ortaya koymaktadır. Bundan sonraki dönemde bu katkının aynı derecede devam edip etmeyeceği hatta aksi yönde etkilerinin olup olmayacağı bundan sonraki başlıklarda incelenecektir.

¹²³ Huseyn, "Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım", s.155.

¹²⁴ 2014 Economy, World Development Indicators: Structure of output (World Bank and OECD National Accounts data files.) (16 Aralık 2014).

3.4. AZERBAJCAN’DA BAĞIMSIZLIK SONRASI SOSYAL GELİŞİM

Yirminci yüzyılın son yıllarına kadar insani gelişimde en önemli etkenin gelir olduğu yaklaşımı mevcuttur. Gelir artışı ya da ekonomik büyüme insani gelişim için önemli olsa da tek başına bu durumu açıklamaya yetmemektedir. İnsanın potansiyellerini ortaya çıkarabilme şansını yakalaması, daha kolay ve etkin şekilde bilgiye ulaşabilmesi ve üretimde kullanılan bir araç değil de üretimin kendisini mutlu edecek şekilde merkeze aldığı yaklaşımlar, insani gelişimi daha etraflıca tarif etmektedir.

Bundan önceki başlıkta Azerbaycan’ın ekonomi alanında özellikle bağımsızlık sonrası gösterdiği performans anlatılmış ve insani gelişimin önemli bir ayağı olan ekonomik gelişimin detayları verilmişti. Bu başlıkta ise ülkenin bağımsızlık sonrası yaşadığı sosyal-insani gelişim incelenecektir. Bu inceleme yapılırken BM İnsani Gelişim Raporları verileri kullanılacaktır. Zaman zaman Azerbaycan’ın bölge ülkeleri ve diğer gelişmiş ülkelerle karşılaştırmaları da verilecektir.

3.4.1. Sosyal-İnsani Gelişim Nedir?

Bir ülke için gelişim kavramı birçok boyutu olan bir durumdur. Toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanda yaşanan tüm değişimler gelişimin bileşenleri olarak düşünülebilir. Ancak 19. yüzyılda bu kavram sadece ekonomik büyüme olarak kabul edilmiş ve genellikle milli gelir veya kişi başına düşen milli gelirdeki artış temel alınarak ölçülmeye çalışılmıştır.¹²⁵ 20. yüzyılda bu ölçütün bir ülkenin gelişmişliğini göstermede yetersiz kalması sonucu ekonomik gelişimle ilintili olarak insani gelişim için yeni paradigmlar ortaya konmaya başlanmıştır.

1990’lı yıllarda gelir tabanlı gelişim yaklaşımlarını tamamlayıcı olarak insani gelişim kavramı ortaya konmaya başlanmıştır. Bu yaklaşım Amartya Sen tarafından literatürde kökleştirilmiş ve BM Kalkınma Programına (UNDP) ait İnsani Gelişim Raporlarında benimsenmiştir. Amartya Sen’in “yeterlilikler” kavramı insani gelişim

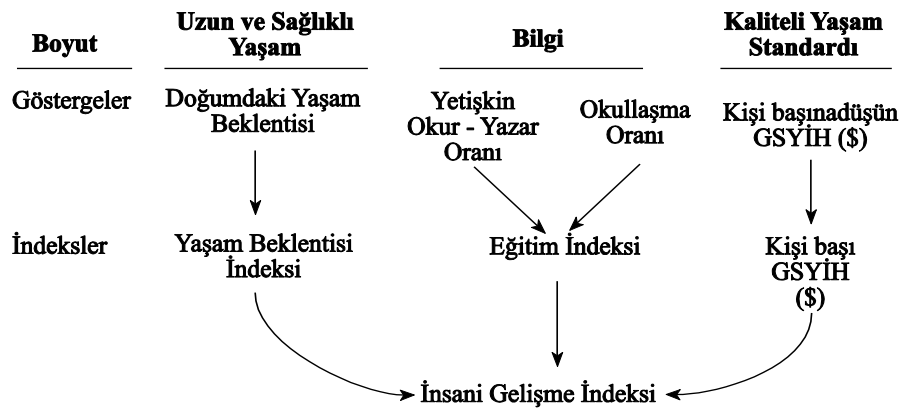
¹²⁵ Bilge Acar Bolat, Çiğdem Arıcıgil Çılan, “İnsani Gelişim İndeksi Bileşenleri Açısından Gelişmekte Olan Ülkelerin Diskriminant Analizi ile Karşılaştırılması”, s.223.

kuramının temelini oluşturmaktadır. Yeterlilikler, var olan refah düzeyi ve kalkınma sürecinde seçenekleri genişletebilme, seçenekleri artırabilmek için hayatlarından olabildikleri ve yapabildikleri şeyler toplamı olarak tanımlanmaktadır. İnsani gelişim kavramının temel amacı insanların özgürlüklerinin, yeteneklerinin ve refahının artırılmasına yönelik düşünmeye odaklanmaktır. İnsani gelişim yaklaşımının ulaşmak istediği üç amacı vardır:

- İnsanları gelişimin aracı değil öznesi yapmak,
- İnsanların ne üretebildiklerinden çok ne olabileceklerine ya da yapabileceklerine dikkat çekmek,
- Gelişim politikalarının insanların hayat kalitesini (sağlık, güvenlik ve tüm bayındırlık alanlarını içerecek şekilde) artırmasını amaçlamasını sağlamak.¹²⁶

Bir kavram olarak insani gelişim teorisi, tüm gelişimi içeren temel amaçları ortaya koyar. Bu gelişimin ölçülebilir olması için de İnsani Gelişim endeksi(İGE) kullanılır. Bu endeks gelir, sağlık ve eğitimin seviyelerini ölçmeyi amaçlamaktadır. Yani bu endeksle üç boyut ölçülür: uzun ve sağlıklı bir yaşam, eğitim ve insanca bir yaşam standardı. Bu endeks kullanılarak bir ülkede gerçekleşen insani refah düzeyi veya ortaya konulan performans ortaya konur ve diğer ülke veya bölgelerle karşılaştırmalar yapılabilir. Aşağıda verilen tabloda insani gelişim endeksinin bileşenleri gösterilmiştir.

Tablo 17 : İnsani Gelişim Endeksi Bileşenleri



¹²⁶ Roberto Foa, *Indices of Social Development Handbook*, International Institute of Social Studies in the Hague, Part of Erasmus University Rotterdam, s.2.

Kaynak: Human Development Report 2005, UNDP.

İnsani gelişim endeksi yaşam beklentisi, eğitim ve kişi başına düşen GSYİH endekslerinin bileşiminden oluşmaktadır. Bu üç indeks ayrı ayrı hesaplanır ve sonra ortalamaları alınarak insani gelişim endeksi elde edilmiş olur.

Ülkelerin insani gelişim düzeyleri aşağıda verilen tablodaki ölçütlerle değerlendirilir.

İnsani Gelişim Düzeyi	İndeks Değer Aralığı
Yüksek	0.8 - 1.0
Orta	0.5 - 0.79
Düşük	< 0.49

İnsani Gelişim yaklaşımı Amartya Sen'in çalışmalarını temel alan ekonomist Mahbub Ul Haq tarafından bir indekse dönüştürülmüş ve 1990 yılından bu yana insani gelişim endeksi BM raporlarında kullanılmaktadır. BM İnsani Gelişim Raporlarının 2014 yılında yirmi dördüncüsü yayınlanmıştır. Geçmiş yıllardaki Küresel İnsani Gelişim Raporlarında "sürdürülebilirlik ve eşitlik", "iklim değişikliği", "göç", "küreselleşme", "insan hakları" gibi temalar, insani gelişimdeki rol ve etkileri kapsamında incelenmiştir. 2014 yılında işlenen tema ise "insani ilerlemeyi sürdürmek: kırılganlıkları azaltmak ve dayanıklılık oluşturmak" (Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience) olarak belirlenmiştir.¹²⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi insani gelişim indeksinin üç temel bileşeni var; sağlıklı ve üretken bir yaşam, bilgiye ulaşım ve kaliteli yaşam standardı. İnsani gelişimin bunlar dışında farklı önemli yönleri de mevcuttur. Özellikle insani gelişimin oluşması için gereken şartların oluşmasında, çevresel sürdürülebilirlik ve kadın erkek eşitliği gibi, bahsi geçen üç temel bileşeni tamamlayan öğeler de

¹²⁷ UNDP, (2014), İnsani Gelişim Raporu.

bulunmaktadır. Aşağıdaki şekilde insani gelişimin boyutları verilmiştir.¹²⁸



3.4.2 1980-2013 Yılları Arasında İnsani Gelişim Endeksi Trendleri

İGE dört sınıfta ülkeleri insani gelişim açısından sıralamaktadır. Bunlar çok yüksek insani gelişim, yüksek insani gelişim, orta insani gelişim ve düşük insani gelişim sınıflarıdır. Aşağıdaki tabloda bu sınıflardan ülkelerin bazılarının 1980-2013 yılları arasında insani gelişim açısından aldıkları mesafeyi anlama adına örnekler verilecektir.

Tablo 18: İnsani Gelişim Endeksi Trendine Örnek Ülkeler (1980-2013)

Çok yüksek insan gelişim

İGE Sırası	Ülke	İGE 1980	İGE 1990	İGE 2000	İGE 2005	İGE 2008	İGE 2010	İGE 2011	İGE 2012	İGE 2013
1	Norveç	0,793	0,841	0,910	0,935	0,937	0,939	0,941	0,943	0,944
2	Avustralya	0,841	0,866	0,898	0,912	0,922	0,926	0,928	0,931	0,933
3	İsviçre	0,806	0,829	0,886	0,901	0,903	0,915	0,914	0,916	0,917

¹²⁸ UNDP Human Development Report, (2015), <http://hdr.undp.org/en/content/what-human-development>, (Erişim Tarihi: 10.03.2015).

4	Hollanda	0,783	0,826	0,874	0,888	0,901	0,904	0,914	0,915	0,915
5	A.B.D	0,825	0,858	0,883	0,897	0,905	0,908	0,911	0,912	0,914

Tablo 18'in devamı

Yüksek insan gelişim

İGE Sırası	Ülke	İGE 1980	İGE 1990	İGE 2000	İGE 2005	İGE 2008	İGE 2010	İGE 2011	İGE 2012	İGE 2013
69	Türkiye	0,496	0,576	0,653	0,687	0,710	0,738	0,752	0,756	0,759
70	Kazakistan	...	0,686	0,679	0,734	0,744	0,747	0,750	0,755	0,757
71	Meksika	0,595	0,647	0,699	0,724	0,739	0,748	0,752	0,755	0,756
75	İran	0,490	0,552	0,652	0,681	0,711	0,725	0,733	0,749	0,749
76	Azerbaycan	0,639	0,686	0,724	0,743	0,743	0,745	0,747

Orta insani gelişim

İGE Sırası	Ülke	İGE 1980	İGE 1990	İGE 2000	İGE 2005	İGE 2008	İGE 2010	İGE 2011	İGE 2012	İGE 2013
108	Endonezya	0,471	0,528	0,609	0,640	0,654	0,671	0,678	0,681	0,684
109	Botsvana	0,470	0,583	0,560	0,610	0,656	0,672	0,678	0,681	0,683
110	Mısır	0,452	0,546	0,621	0,645	0,667	0,678	0,679	0,681	0,682
111	Paraguay	0,550	0,581	0,625	0,648	0,661	0,669	0,672	0,670	0,676
112	Gabon	0,540	0,619	0,632	0,644	0,654	0,662	0,666	0,670	0,674

Düşük insani gelişim

İGE Sırası	Ülke	İGE 1980	İGE 1990	İGE 2000	İGE 2005	İGE 2008	İGE 2010	İGE 2011	İGE 2012	İGE 2013
183	Sierra Leone	0,276	0,263	0,297	0,329	0,346	0,353	0,360	0,368	0,374

184	Çad	0,301	0,324	0,338	0,349	0,365	0,370	0,372
185	Orta Afrika	0,295	0,310	0,314	0,327	0,344	0,355	0,361	0,365	0,341
186	Kongo	0,336	0,319	0,274	0,292	0,307	0,319	0,323	0,333	0,338
187	Nijer	0,191	0,218	0,262	0,293	0,309	0,323	0,328	0,335	0,337

Kaynak: Yukarıdaki veriler UNDP Human Development Report 2014'den derlenmiştir.

3.4.3. Azerbaycan'ın Sosyal Gelişimi

1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan özellikle ilk beş yılı zor şartlar altında geçirdi. Bağımsızlık öncesinde Azeri halkının büyük kısmı aşırı yoksulluktan korunmuştu. Ortalama üretim düşük ve politik-ekonomik özgürlükler kısıtlanmış olsa da halkın büyük çoğunluğu ücretsiz sağlık ve eğitim hizmetlerine ulaşabiliyorken sosyal güvenceye de sahipti. Sovyet döneminde kurumlar verimsiz çalışıyor ve verdikleri hizmet de çoğu kez dünya standartlarının uzağında gerçekleşiyordu. Ancak ülkenin yükseköğrenim sistemi bilimsel açıdan gelişmiş ve teknik yeterlikleri mevcuttu.¹²⁹

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kurulan yeni devlette, ilk yıllarda ekonomik, politik ve sosyal kurumların yeniden şekillenmesi döneminde birçok sıkıntı yaşandı. Kalitesi tartışılrsa da devletin topluma hizmet sağladığı her sektörde problemler baş gösterdi. Devlet özel sektöre bazı hizmetleri devretmek istese de ülkenin buna altyapısı hazır değildi. Bu da özellikle ekonomik alanda etkisini gösterdi. 1990-1995 yılları arasında ülkenin üretimi ve reel ücretler ciddi düşüş yaşadı. Bu durum insanların hayatların olumsuz biçimde etkiledi. Bundan önceki başlıklarda Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde bu olumsuz tabloyu nasıl olumlu hale getirdiği ve özellikle 2004-05'den sonra nasıl bir gelir patlaması yaşadığı anlatılmıştı. Yaşanan GSYİH artışları, ülkenin dışa açık hale gelmesinin ülke insanların hem ekonomik hem sosyal durumlarını nasıl etkilediği işlenmişti. Tabi ki insani-sosyal gelişim sadece ekonomik verilerin iyi olmasıyla

¹²⁹ UNDP, (2000). *Azerbaijan Human Development Report*, s.14.

ilgili değil, asıl gelişim insanların seçimlerini çoğaltabilmek, insan haklarını koruyup özgürlükleri genişletmekle mümkün olabilmektedir. Azerbaycan'ın bu alanda gösterdiği gelişmeleri alt başlıklarla incelemeye çalışalım.

3.4.3.1. Azerbaycan'ın İnsani Gelişim Endeksi

İGE'nin üç temel bileşenin; uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişim ve kaliteli yaşam standardı olduğu ifade etmiştik. Azerbaycan'ı 2000 öncesi ile karşılaştırabilmek için İGE değerleri ile birlikte onu oluşturan üç temel endeks verileri 1992-1999 arasındaki yıllar için Tablo 19'da incelenebilir.

Tablo 19: Azerbaycan'ın petrole bağlı gelir patlamasından önceye ait İGE ve bileşenlerinin endeksleri.

İGE Bileşenleri	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
İGE	0,718	0,707	0,696	0,692	0,697	0,706	0,712	0,719
Hayat Beklentisi Endeksi	0,745	0,742	0,743	0,735	0,753	0,770	0,772	0,777
Eğitim Endeksi	0,870	0,880	0,880	0,880	0,868	0,871	0,878	0,865
GSYİH Endeksi	0,540	0,498	0,464	0,462	0,470	0,477	0,487	0,515
Kişi başı GSYİH(SAGP)	2540	1980	1610	1590	1675	1740	1850	2187

Kaynak: UNDP Azerbaijan Human Development Report 2000.

Tablo 19 incelendiğinde ilk göze çarpan veri İGE'nin 1992 yılından sonra düşmesi ve aynı seviyeyi yakalamasının 1999 yılını bulmasıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan ekonomik sıkıntıların endeksi etkilediği anlaşılmaktadır. 1995 yılına kadar düşen GSYİH ile birlikte İGE'nin düştüğü ve bu yıldan sonra endekste toparlanmanın başladığı görülmektedir. İGE'nin bu değerleri yakalaması ve orta gelişmişlik düzeyinin tutturulmasında eğitim endeksinin büyük payı olduğu da tablodan çıkarabileceğimiz sonuçlardandır.

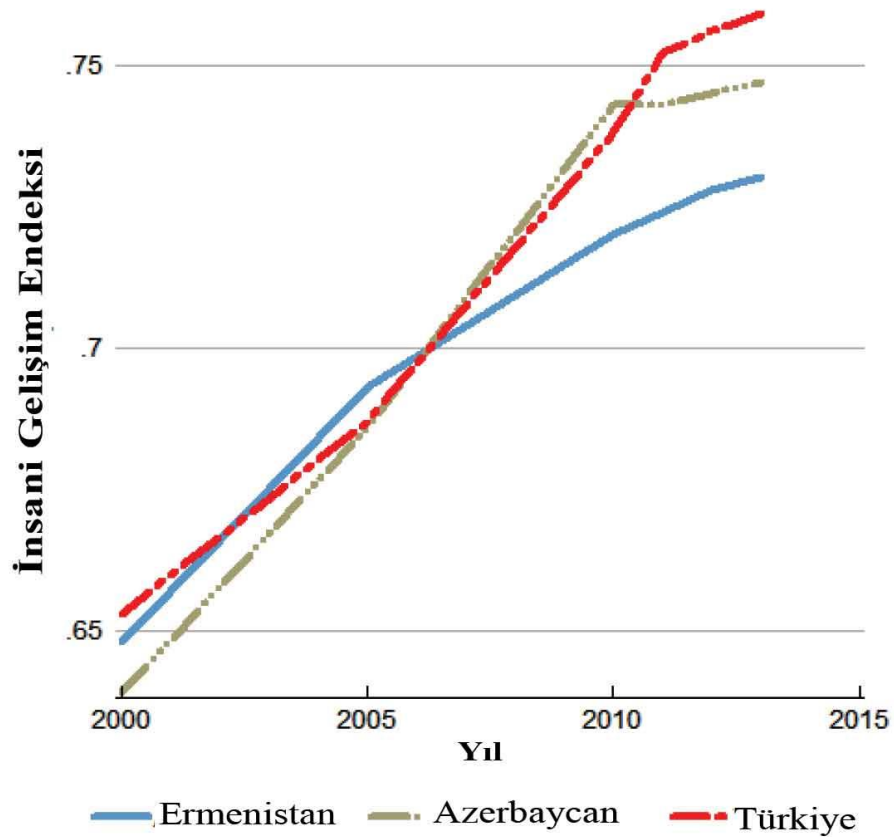
Azerbaycan'ın 2000 yılından sonraki İGE trendi Tablo 20'den incelenebilir.

Tablo 20: Azerbaycan İGE trendi

Azerbaycan	2000	2005	2008	2010	2011	2012	2013
İGE	0,639	0,686	0,724	0,743	0,743	0,745	0,747

Kaynak: Veriler UNDP Human Development Report 2014'den alınmıştır.

İGE değeri açısından 2000 yılında dünyada 90.sırada bulunan Azerbaycan 2000-2013 yılları arasında İGE değerinde yaklaşık %17'lik bir artışı gerçekleştirmiştir. 2013 yılı için 187 ülke arasında 76. sıradadır. Durumu daha iyi anlaşılır kılmak aşağıdaki karşılaştırmalar faydalı olacaktır. 2000-2013 yılları arasında Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin İGE gelişim eğilimleri Grafik 15'de gösterilmiştir.

**Grafik 15 :** Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin İGE gelişimleri.

Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu.

Azerbaycan'ın 0,747 olan 2013-İGE'i, ortalama değeri olan 0,735'in üzerindeki yüksek insani gelişimi olan ülkelerin ve ortalamaları 0,738 olan Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin üzerinde bir değerdir. Azerbaycan'ın İGE değerine yakın bazı bölge ülkeleri, Avrupa-Orta Asya bölgeleri ve yüksek İGE sınıfı ile ilgili veriler de aşağıda Tablo 20'de karşılaştırma yapabilmek için verilmiştir.

Tablo 21: Azerbaycan'ın 2013 İGE ile bazı ülke ve bölgelerin karşılaştırılması.

	İGE	İGE Sırası	Doğumda Yaşam Süresi Beklentisi	Beklenen Eğitim Yılı	Ortalama Eğitim Yılı	Kişi başı GSYİH(SAGP)
Azerbaycan	0,747	76	70,8	11,8	11,2	15,725
Özbekistan	0,661	116	68,2	11,5	10,0	5,227
Avrupa ve Orta Asya	0,757	-	71,3	13,6	9,6	12,415
Yüksek İGE	0,735	-	74,5	13,5	8,1	13,231

Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu.

Tablo 21'de özellikle Azerbaycan'ın ortalama eğitim yılı süresinde ilk sırada olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanında GSYİH (SAGP) düşük olan bölge ülkelerinden Özbekistan'ın 2013 yılı sırasının diğer ülkelerin çok altında olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıda verilen Tablo 22 ile insani gelişim endeksini oluşturan üç temel bileşenden uzun ve sağlıklı yaşam ortalama yaşam beklentisiyle, bilgiye erişim ortalama eğitim süresi ve yaşam standardı da GSYİH ile ölçülmüştür. Tabloda 1980 ile 2013 yılları arasında bu üç temel bileşen verilmiştir. Azerbaycan'ın bu zaman aralığında kendi özelinde nasıl bir gelişme yaşadığı Tablo 22'den incelenebilir.

Tablo 22: Azerbaycan İGE değerleri.

	Doğumda Yaşam Süresi Beklentisi	Beklenen Eğitim Yılı	Ortalama Eğitim Yılı	Kişi Başı GSYİH (2011SAGP)	İGE Değeri

1980	65,0	11,3			
1985	56,7	11,5			
1990	64,9	10,7		7006	
1995	64,6	10,0		3384	
2000	66,9	10,3	10,6	4320	0,639
2005	69,0	11,2	10,7	6939	0,686
2010	70,5	11,7	11,2	15123	0,743
2011	70,6	11,8	11,2	14593	0,743
2012	70,7	11,8	11,2	14982	0,745
2013	70,8	11,8	11,2	15725	0,747

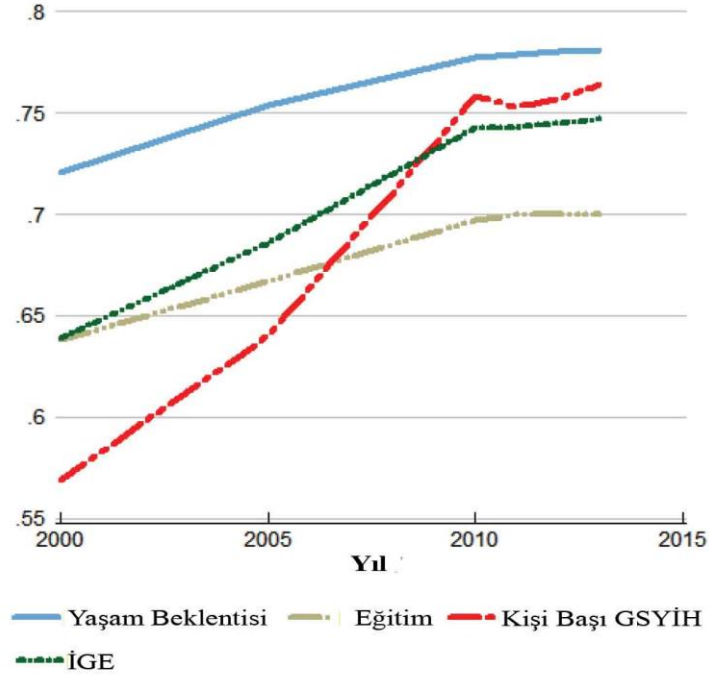
Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu.

Tablo 22 incelendiğinde 1980 yılında 65.0 olan ortalama yaşam beklentisinin 1.9 yıl bir artışla 2000 yılında yani 20 yıl sonrasında 66.9'a çıktığı görülmektedir. Aynı değişkenin 2010 yılındaki değeri ise 70,5'tir, diğer bir deyişle 10 yıl içinde gerçekleşen artış 3.6 yıldır. Bu da 1980-2000 yılları arasındaki 20 yıl içinde alınan yolun neredeyse 10 yıl geçmesine rağmen yaklaşık ikiye katlanması demektir.

Tablo 22'den çıkarılabilecek başka bir sonuç ise ortalama gerçekleşen eğitim süresidir. Bu oran beklenen eğitim süresinin büyük bir kısmının başarıyla gerçekleştiğini bize göstermektedir. Diğer önemli bir veri de insanca yaşam standardı için verilen GSYİH değerleridir. 1995 yılında bağımsızlığın ilk yıllarında bozulan ekonomik dengelerin özellikle 2005 yılından sonra yaşanan petrol gelirlerinin oluşturduğu gelir patlamasıyla İGE'nin artmasında önemli bir katkısının olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Aşağıda Azerbaycan'ın toparlanmaya başladığı 2000 yılından sonraki İGE endeksini oluşturan temel göstergeler ile İGE'nin gelişim trendleri verilmiştir. Bu değerlerin özellikle 2010'a kadar sürekli yüksek bir artış yaşadığı ve bu yıldan sonra

da artış hızı yavaşlasa da endekslerin artış eğilimini kaybetmediği anlaşılmaktadır. Bu grafik Azerbaycan'ın gelir patlamasıyla yaşadığı ekonomik büyümenin İGE açısından olumlu bir eğilime yol açtığı söylenebilir.



Grafik 16: Azerbaycan'ın 2000-2013 arası insani gelişim endeksi bileşenlerinin eğilimleri.

Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu

3.4.3.2. Azerbaycan'ın Sağlık Endeksi

Sağlık endeksi ortalama yaşam beklentisi kullanılarak bulunmaktadır. Ortalama yaşam beklentisinde minimum değer 20 maksimum değer ise 85 olarak alınmaktadır. Endeks ise maksimum değer ile ülkenin yaşam beklentisinin farkının maksimum ve minimum değerler arasındaki farka oranı ile hesaplanmaktadır.

Aşağıdaki tabloda fikir sahibi olunabilmesi için Azerbaycan ile çok yüksek insani gelişim, yüksek insani gelişim, orta insani gelişim ve düşük insani gelişime sahip ülkelerin sağlık endekslerinin 1980-2013 yıllar arasında aldığı değerler verilmiştir. Tablodaki veriler UNDP İnsani Gelişim Raporlarından derlenmiştir. Azerbaycan'ın 2013 yılındaki sağlık endeksinde dünyada 76.sıradadır. Bu yıl sahip

olduğu 0.781'lik değerle orta gelişmişlik ile yuğsek insani gelişmişlik arasında bir yer edinmiştir.

Tablo 23: 1980-2013 arasında bazı yıllardaki seçilen uğlkelerin sağlık endeksleri.

İGESıra	Uğlke	1980	1985	1990	2000	2005	2010	2013
1	Norveç	0,855	0,860	0,868	0,903	0,922	0,939	0,946
5	ABD	0,828	0,840	0,850	0,873	0,887	0,900	0,907
70	Kazakistan	0,693	0,723	0,720	0,669	0,696	0,709	0,716
76	<i>Azerbaycan</i>	0,692	0,703	0,690	0,721	0,754	0,777	0,781
79	Gürcistan	0,765	0,770	0,773	0,798	0,817	0,829	0,835
87	Ermenistan	0,784	0,765	0,737	0,792	0,823	0,835	0,839
133	Tacikistan	0,652	0,668	0,660	0,670	0,699	0,720	0,727

Kaynak: Yukarıdaki verilerin derlendiği kaynak 'UNDP 15 Kasım 2013 Human Development Report'.

Azerbaycan'ın sağlık alanında sahip olduğu bazı verileri sıralayarak bu alandaki durumunu gözden geçirmek faydalı olabilir. Bu veriler 2014 yılı UNDP İnsani Gelişim Raporu'ndan alınmıştır. Uğlkede her 1000 doğan bebek için ölüm oranı 31'dir. Beş yaş altı bebek ölüm oranı ise (1000 bebek için) 35'dir. Bir yaşındaki bebeklerden %19'unun difteri, boğmaca, tetanos karma aşı eksiği bulunmaktadır. Yine bir yaşındaki bebeklerin %34'ünün kızamık aşısı olmamaktadır. Uğlkede 15-49 yaş aralığında toplamda HIV virüsünün görölme oranı %0,2 olarak tespit edilmiştir. Her 1000 kadında görölün yetişkin ölüm oranı 85 iken bu oran erkeklerde 175'tir. 20 yaş ve üstünde görölün obezite oranı ise %24,7'dir.¹³⁰ Sağlık harcamalarının GSYİH'ya oranı ise aşağıdaki Tablo 23'de bazı bölge uğlkeleriyle beraber verilmiştir.

¹³⁰ UNDP Human Development Report, (2015). <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/AZE>, (Erişim Tarihi: 15.03.2015)

Tablo 24: Hazar havzası seçilen ülkelerinin sağlık harcamalarının GSYİH'ya oranları.

İGE sırası	Ülke	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
57	Rusya	5,4	5,2	5,3	5,4	5,1	6,2	6,5	6,2
70	Kazakistan	4,2	4,1	3,9	3,4	3,9	4,5	4,3	3,9
75	İran	4,6	5,8	5,6	5,5	5,8	5,8	5,3	6,0
76	<i>Azerbaycan</i>	4,7	7,9	6,2	5,1	4,4	5,9	5,3	5,2
79	Gürcistan	6,9	8,6	8,4	8,2	9,0	10,2	10,2	9,9
87	Ermenistan	6,3	4,9	4,2	3,9	3,8	4,6	4,5	4,3
103	Türkmenistan	3,9	3,0	2,2	2,1	1,9	2,4	2,5	2,7

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators 2013'den derlenmiştir.

Azerbaycan ekonomik potansiyelinin yükselmesi tıbbın gelişmesi ve ülke halkının sağlığının korunması sorunlarını çözüme kavuşturmaya olanak sağlamıştır. Nüfusun dünya standartlarında sağlık hizmeti alabilmesi için geniş çaplı reformlar gerçekleştirilmektedir. Bu reformlar ülke ekonomisinin 2004 sonrası hızlı gelişimiyle genişlemiştir. Azerbaycan ayrıca uluslararası sağlık kuruluşlarıyla işbirliğine önem vermektedir. Bu nedenle hükümet WHO, UNICEF, USAID, Avrupa Komisyonu, BM'nin ilgili teşkilatı, Dünya Bankası, Bloomberg girişimciliği fonu, Açık Toplum Enstitüsü Yardım vakfı gibi yapılarla aktif işbirliğine gitmiştir. Ülkede aynı zamanda zorunlu sağlık sigortası uygulamaya geçmiştir. Ülke nüfusunun tamamı tıbbi hizmet alabilmekte ve 2008 yılından beri de sağlık bakanlığına bağlı kurumlarda ücretli hizmet kaldırılmıştır.¹³¹

3.4.3.3. Azerbaycan'ın Eğitim Endeksi

İnsani gelişim endeksinin üç temel bileşeninden birinin eğitim düzeyi ile alakalı olduğu, bilgiye erişim şeklinde ifade edilmişti. İnsana yatırım temel olarak üç

¹³¹ Azerbaycan, (2015). http://www.azerbaijans.com/content_1035_tr.html, (Erişim Tarihi: 05.03.2015).

alanı kapsar. Bunlar, eğitim, sağlık ve beslenmedir. Bu üç alana dengeli bir şekilde yatırım yapılabilirse insan kaynağından da yararlanmak mümkün olabilmektedir. İnsan yatırımının temelini eğitim harcamaları oluşturmaktadır. Bu durum az gelişmiş veya ileri sanayi ülkeleri dahil her ülke için önemle üzerinde durulması gereken bir durumdur. Bazı iktisatçılara göre gelişmiş ülkelerin hızla büyümelerinin nedenlerinden biri bu ülkelerdeki GSYH'nin %2'sini aşan kısmının eğitim ve araştırmaya ayrılmasıdır.¹³²

Aşağıdaki Tablo 24'de Azerbaycan ve seçilen bazı ülkelerin eğitim endeks trendleri verilmiştir. Veriler, BM İnsani Gelişim Raporu Ofisi-Kasım 2013'ten derlenmiştir. Ortalama okullaşma ve beklenen okullaşma yılları kullanılarak endeks verileri ortaya çıkarılmıştır.

Tablo 25: 1980-2013 arasında bazı yıllardaki seçilen ülkelerin eğitim endeksleri.

İGESıra	Ülke	1980	1985	1990	2000	2005	2010	2013
1	Norveç	0,666	0,699	0,750	0,870	0,910	0,907	0,910
5	ABD	0,790	0,805	0,834	0,850	0,867	0,887	0,890
70	Kazakistan	0,534	0,581	0,606	0,683	0,755	0,754	0,762
76	<i>Azerbaycan</i>	0,638	0,667	0,697	0,700
133	Tacikistan	0,634	0,601	0,630	0,639	0,639

Kaynak: BM İnsani Gelişim Raporu Ofisi - Kasım 2013.

Yukarıda eğitime ve araştırmaya ülkelerin bütçelerinden ayrılan pay ile insani gelişim arasında genelde bir etkileşim olduğu ifade edilmişti. Tabloda verilen sıralama ile ilgili ülkelerdeki kişi başı GSYİH'nin sıralamasının aynı olduğu da dikkat çekici bir veridir.

¹³² Celalettin Korkmaz, Münir Şahin, (2013). “ 2009 PISA Başarılarına Göre Ülkelerin Genel ve İnsani Gelişmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki”, *Mustafa Kemal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 22, s.229.

Eğitim harcamalarının GSYH'ya oranları Hazar bölgesi ülkeleri için aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 26: Hazar bölgesi ülkelerinin eğitim harcamalarının GSYH'ye oranları

İGE sırası	Ülke	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012
57	Rusya	2,9	3,8	3,9	...	4,1	4,1
70	Kazakistan	3,3	2,3	2,6	2,8	2,6	3,1	...	3,1
75	İran	4,4	4,7	5,1	5,5	4,8	4,7		4,7
76	<i>Azerbaycan</i>	3,9	3,0	2,6	2,5	2,4	3,2	2,8	2,8
103	Türkmenistan

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators 2013'den derlenmiştir.

Tablo 26'deki verilerden 2000 yılında eğitim harcamalarına en az payı ayıran Rusya'nın 2012 yılında en çok payı ayıran ikinci ülke konumuna geldiğini görüyoruz. Azerbaycan'da ise durum tersine işliyor, 2000 yılındaki %3,9'luk oran 2012 yılında %2,8'e düşmektedir. Bu durumu harcanan reel miktarın azalması olarak algılanmamak gerekir.

Azerbaycan'ın eğitim alanında sahip olduğu verileri sıralayarak bu alandaki durumunu gözden geçirmek ülkenin bu alandaki durumunu anlayabilmek için faydalı olabilir. Ülkede eğitim yılı beklentisi 11,8 yıl iken gerçekteşen ortalama eğitim yılı 11,16'dır. Bu da bize Azerbaycan'ın eğitim yılı beklentilerine çok yaklaştığını göstermektedir. 15 yaş üstü okuryazarlık oranı %99,8 gibi çok yüksek bir orandır. 25 yaş ve altı nüfusun orta öğretim görme oranı %95,5'tir. Okul öncesi okullara kayıtlı okul öncesi eğitim yaşının altındaki öğrencilerin oranı %27'dir. İlköğretim çağında bu oran %96'ya ve orta öğretimde %100'e çıkmaktadır. İlköğretim çağındaki öğrencilerin okulu bırakma oranları ise %1,8'dir. Öğrenci-öğretmen oranı ise 12'dir.¹³³ Azerbaycan'ın eğitim alanındaki istatistiklerinin insani gelişim değerlerini

¹³³ UNDP Human Development Report, (2015), <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/AZE>

olumlu olarak etkilediği sıralanan sayılardan anlaşılmaktadır.

Azerbaycan gençliğinin dünya standartlarında bir eğitime kavuşmaları ve bu sayede yüksek vasıflı insan yetiştirilmesi ülkenin petrolden elde ettiği geliri gelecek adına değerlendirme stratejisinin önemli bir bölümüdür. Eğitim alanındaki yatırımlar ve yapılan reformlar uzun vadeli ve stratejik açıdan önemlidir. Bu yatırımlar uzun vadede sürekli bir gelişimin temelini oluşturacaktır.

3.4.3.4. Azerbaycan'ın Eşitsizlik Endeksi

İGE hesaplanırken ortalama alınan bir ölçme sistemi olduğu ifade edilmişti. Ortalamaya dayalı ölçme sistemlerinde genelde gerçekleştiği gibi İGE de insani gelişmenin ülke düzeyindeki dağılımında ortaya çıkan eşitsizlikleri gizlediği ifade edilebilir. Eşitsizlikleri dikkate alan eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi(EUİGE) ilk olarak 2010 yılında yayınlanan İnsani Gelişme Raporu'nda kullanıldı. İnsani gelişmede eşitsizlikten kaynaklanan kayıp, EUGİE değerinin İGE değerinden çıkartılmasıyla elde edilen farkla ve yüzde olarak ifade ediliyor. Bir ülkede eşitsizlik arttığında insani gelişmedeki kayıp da artıyor.¹³⁴

Tablo 27: Azerbaycan'ın 2013'te seçilmiş ülkeler ve ülke gruplarıyla EUİGE karşılaştırılması.

	İGE	Genel Kayıp (%)	İnasni eğitsizlik Katsayısı (%)	Hayat Beklentisi Eşitsizliği (%)	Eğitimde Eğitsizlik (%)	Gelirde Eşitsizlik (%)
Azerbaycan	0.659	11.8	11.5	21.7	8.3	4.5
Özbekistan	0.556	15.8	15.3	24.3	1.4	20.1
Kazakistan	0.667	11.9	11.8	16.7	5.9	12.7
Avrupa ve Orta Asya	0.639	13.3	13.2	14.2	8.6	16.9
Yüksek İGE	0.590	19.7	19.3	10.7	17.4	29.9

Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu.

(Erişim Tarihi: 16.03.2015).

¹³⁴ UNDP Human Development Report, (2014), Azerbaycan Açıklama Notu, s.4.

Azerbaycan'ın İGE değeri 2013 yılında 0,747'dir. Fakat eşitsizlik farkı düşüldüğünde bu değer 0,659 oluyor yani %11,8'lik bir kayıp yaşanıyor. Genel olarak bakıldığında bu kayıp bölge ülkelerindeki kaybın ortalamasından daha düşük. Tabloda en çok dikkat çeken verilerden biri de gelir dağılımındaki eşitsizlik oranları, Azerbaycan bu alanda hem Avrupa ve Orta Asya ortalamasından hem de bölge ülkelerinden Özbekistan ve Kazakistan'dan çok daha düşük bir değere sahip. Azerbaycan sahip olduğu 0,730'luk eşitsizliğe uyarlanmış gelir endeksi ile çok yüksek insani gelişmişlik ortalamasının üzerinde bir değere sahip.¹³⁵

3.4.3.5. Azerbaycan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi (TCEE) cinsiyete dayalı eşitsizlikleri üç boyutlu incelemektedir. Bunlar; üreme sağlığı, kadının güçlendirilmesi ve ekonomik faaliyetler şeklindedir. Üreme sağlığı, anne ölüm ve ergen doğurganlık oranlarıyla ölçülürken, kadının güçlendirilmesi, parlamentodaki kadın milletvekili sayısı ve her iki cinsiyetin orta ve yükseköğrenime devam etme oranlarıyla ölçülmektedir. Kadın ve erkek olmak üzere her iki cinsiyetin işi gücüne katılımları ise ekonomik faaliyetler olarak değerlendirilmektedir.

Azerbaycan 0,340 olan TCEE ile 2013 yılında 169 ülke içinde 62. sırada yer almıştır. Aşağıda verilen Tablo 28'de Azerbaycan'ın 2013 yılındaki TCEE değerlerinin seçilmiş ülkeler ve ülke gruplarıyla karşılaştırmaları verilmiştir.

Tablo 28: Azerbaycan'ın 2013 yılındaki TCEE değerlerinin seçilmiş ülkeler ve ülke gruplarıyla karşılaştırmaları.

	TCEE	TCEE Sırası	Doğum- Anne Kaybı Oranı	Ergen Doğum Oranı	Bayan Vekil (%)	En az ikinci kademe eğitim alan nüfus (%)		İşgücünde yer alma oranı (%)	
						Bayan	Erkek	Bayan	Erkek
<i>Azerbaycan</i>	0,340	62	43	40,0	16,0	93,7	97,4	62,5	68,9
Kazakistan	0,323	59	51	29,9	18,2	99,3	99,4	67,5	77,5

¹³⁵ UNDP Human Development Report, (2015), <http://hdr.undp.org/en/content/inequality-adjusted-income-index>, (Erişim Tarihi: 14.03.2015).

Avrupa ve Orta Asya	0.317	-	51	30,8	18,2	70,4	80,6	45,5	70,3
Yüksek İGE	0.315	-	42	26,4	18,8	60,2	69,1	57,0	77,1

Kaynak: UNDP Human Development Report 2014 Azerbaycan Açıklama Notu.

Tablo 28'de veriler incelendiğinde Azerbaycan'ın TCEE değerinin yüksek insani gelişim endeksinden daha büyük olduğu görülmektedir. Azerbaycan 0,340'lık TCEE değeri ile Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin ortalamalarından da iyi bir değere sahiptir.

Her canlı 100. 000 doğumda 43 kadın hayatını kaybederken, ergen doğum hızı 15-19 yaşları arasındaki her 1.000 kadın için 40'tır. Kadınların parlamentodaki oranı %16'dır. 25 yaş ve üzeri kadın nüfusunun %93,71'i orta öğretim görmüşken bu oran erkekler için %97,39 olarak gerçekleşmiştir. 15 yaş ve üzeri kadın nüfusunun işgücüne katılım oranı %62,5 iken aynı oran erkeklerde %68,9'dur. Cinsiyete dayalı gelişme endeksi, kadınlar için 0,723 iken erkekler için ise 0,759'dur. Buna bağlı olarak kadın gelişiminin erkek gelişimine oranı ise 0,952 olarak hesaplanmıştır.¹³⁶

3.4.3.6. Azerbaycan'da Yoksulluk, İstihdam ve Güvenlik Açıklığı

Çok boyutlu yoksulluk endeksi 2010 yılından beri İnsani Gelişme Raporu'nda kullanıldı. Bu endekste, hanelerde, eğitim, sağlık ve yaşam standartlarındaki yoksulluklar tespit edilerek hesaplanıyor. 2013 yılı verileriyle nüfusun %2,42'si çok boyutlu yoksulluktan etkilenmektedir. Çok boyutlu yoksulluğa yakın yaşayan nüfusun oranı ise %11,53'tür. Bu yoksulluğu en şiddetli yaşayan nüfus ise %0,2 oranındadır. Azerbaycan halkının %0,43'ü günlük 1,25 USD altında bir gelire yaşarken günde 2 ABD Doları altında bir gelire kötü çalışma şartlarında yaşayan nüfus ise %6,1 olarak belirlenmiştir.

İstihdamın nüfusa oranı 73'tür. Güvenlik açığı olan istihdam toplam istihdamın %54,7'sidir. Genç işsizlik (15-24 yaş arası) oranı ise %14,2 iken 15 yaş

¹³⁶ UNDP Human Development Report, (2015), <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/AZE>, (Erişim Tarihi: 15.03.2015).

ve üstü işsizlik oranı %5,2'dir. Çocuk işçiler (5-14 yaş arası) ise %6,5'tur. Zorunlu ücretli doğum izni uzunluğu 126 gün olarak ülkede uygulanmaktadır.¹³⁷

3.4.3.7. Azerbaycan'da Nüfus ve İnsan Güvenliği

Azerbaycan'ın toplam nüfus 9,41 milyondur. Bu nüfusun %54,1'i şehirlerde yaşamaktadır. Beş yaş altı nüfus 0,8 milyon iken 65 yaş üstü nüfus 0,53 milyondur. Doğumdaki cinsiyet oranı(erkeğin kadına) 1,15'tir. Genç nüfus oranı ve orta yaş nüfus oranı, her ikisi de 30 civarındadır. Diğer bir deyişle ülke nüfusunun önemli kısmı genç ve orta yaşlıdır.

Beş yaş altı nüfusun kayıt oranı %93,6 iken yasal emeklilik çağındaki nüfusun %81,71'i yaşlılık aylığı alıcısıdır. Cezaevi nüfus oranı 100 000 kişi için 413 iken aynı sayıda kişi için cinayet oranı 2,24'tür.¹³⁸

3.4.3.8. Azerbaycan'da Çevre

Azerbaycan'da kullanılan birincil enerji kaynaklarının %97,86'sı fosil yakıtlardır. Ülkede kişi başı karbon dioksit emisyonu 5,05 tondur. Doğal kaynakların azalması ise toplamın %33'ü civarındadır. Ülkenin sahip olduğu toplam alanın %11 kadarı orman alanıdır. Toplam yenilenebilir su kaynaklarından tatlı su çekme oranı ise %35'tir. Sorunlu araziler üzerinde yaşayan nüfus oranı %3,8 iken doğal afetlerin etkisiyle yılda bir milyon kişi için gerçekleşen ölüm sayısı ise 0,09'dur.

Azerbaycan'ın çevre problemlerinin temelinde üç temel unsur mevcuttur:¹³⁹

- SSCB dönemindeki çevreye duyarsız üretim anlayışı, kullanılan teknolojinin geri oluşu ve gaz, sıvı ve katı atıkların arıtılmadan doğaya bırakılması,
- Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan ile yaşadığı savaşın ormanlar, su kaynakları ve tarım arazileri üzerindeki olumsuz etkisi,

¹³⁷ UNDP Human Development Report, (2015). <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/AZE>, (Erişim Tarihi: 15.03.2015).

¹³⁸ UNDP Human Development Report, (2015). <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/AZE>, (Erişim Tarihi: 15.03.2015).

¹³⁹ Eyüp Zengin, Rena Arabhanova, (2009). "Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları", *TİKA Avrasya Etütleri*, s.9.

- 1991’de bağımsızlık ilan edildikten sonra ülkede yaşanan belirsizliklerin, geçiş döneminde yönetimi zaafa uğratarak çevre sorunlarının umursanmaz hale gelmesi.

Ülkedeki çevre problemlerinin belirlenmesi ve uygun çözüm yollarının hazırlanması amacıyla 1996 yılında Dünya Bankası’nın desteğiyle Ekoloji Hakkında Milli İş Planı hazırlanmıştır. Bu plan kırktan fazla projeyi kapsamaktadır. Son yıllarda ülkede sağlanan sosyal, siyasi ve ekonomik düzen ekoloji alanında ortaya konan hedefleri gerçekleştirmek için olumlu bir ortam oluşturmaktadır.

Çevre Performans Endeksi ulusal çapta yirmi gösterge ele alınarak hesaplanmaktadır. Yale Üniversitesi tarafından hazırlanan Çevre Performans Endeksi 2014 Raporu’nda, Azerbaycan 55,47 puan alarak 178 ülke içinde 63.sırada yer almıştır. Bu listede ilk sırada 87,67 puanla İsviçre yer alırken son sırada 15,47 puanla Somali yer almaktadır. Aşağıda ayrıca karşılaştırma yapabilmek için Azerbaycan ve Hazar’a kıyısı olan ülkelerin 2002 ile 2012 arasındaki çevre performans verileri verilmiştir.

Tablo 29: Seçilen ülkeler için 2002-2012 Çevre Performans Endeksi

	<i>Azerbaycan</i>	Kazakistan	Türkmenistan	Rusya	İran
2002	51,37	49,79	44,92	51,29	46,85
2003	52,82	51,46	45,00	51,37	47,49
2004	54,42	51,62	45,06	51,34	48,00
2005	55,00	50,22	45,05	51,35	48,50
2006	55,21	50,31	45,02	50,84	49,10
2007	55,34	51,55	45,00	51,61	48,40
2008	55,70	52,13	45,01	52,85	48,98
2009	55,57	50,73	45,07	53,22	49,60
2010	55,67	50,93	45,13	53,30	50,76

2011	55,38	50,98	45,14	53,29	51,32
2012	55,47	51,07	45,07	53,45	51,08

Kaynak: <http://knoema.com/EPI2014/environmental-performance-index-2014>
(20.03.2015).

Tablo 29 incelendiğinde Azerbaycan'ın çevre performansının gelir patlaması yaşadığı 2004-2005 yıllarda arttığı gözlenmekte ve verilen aralıktaki tüm yıllarda diğer bölge ülkelerinden çevre konusunda daha iyi bir performans ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

3.4.4 Küresel Mutluluk Endeksi

Küresel mutluluk raporu, BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanmaktadır. Columbia Üniversitesi Yeryüzü Enstitüsü ve Kanada Gelişmiş Araştırma Enstitüsü'ne mensup ekonomi, psikoloji, ulusal istatistik, anket analizi gibi alanlarda uzman John F. Helliwell, Lord Richard Layard, Jeffrey D. Sachs gibi önemli isimlerce hazırlanan raporun sonucusu 2013 yılında yayınlanmıştır. Ülkelerin gelişmişliği ve insanların hayatlarından memnun olma ölçülerinin sadece gayri safi milli hâsıla ve İGE ile ölçmeye alternatif bir araç olarak ortaya konmuştur. Psikolojik unsurlar da bu ölçüm içine dahil edilerek alternatif bir yaklaşım ortaya konmuştur. 0-10 puanları arasında ölçüm yapılan,150 ülkenin insanları üzerinde GALLUP tarafından 2010-2012 yılları arasındaki araştırmalar nüfus ağırlıklı ortalama puanın 5,1 olduğunu ortaya koymuştur.¹⁴⁰ Yıllık ulusların ortalama puanlarının dörtte üçünü ortaya koyan altı anahtar değişken vardır. Bu altı temel faktör: kişi başı reel GSYİH, sağlıklı yaşam beklentisi, güvenilecek birine sahip olma, hayatta özgür seçimler yapabilme, yolsuzluk algısı ve cömertliktir.¹⁴¹

¹⁴⁰ Sustainable Development Solutions Network, (2015),
<http://unsdsn.org/resources/publications/world-happiness-report-2013/> (Erişim Tarihi: 16.03.2015).

¹⁴¹ World Happiness Report, (2013), s.9.

2013 Dünya Mutluluk Raporu sonuçlarını incelediğimizde ilk beş sıranın Avrupa ülkelerinden oluştuğunu görüyoruz.¹⁴²

- Danimarka 7,693
- Norveç 7,665
- İsviçre 7,650
- Hollanda 7,512
- İsveç 7,480

İncelediğimiz Hazar Havzası ülkelerinin sıralarına bakacak olursak:

57. Kazakistan	5,671
59. Türkmenistan	5,628
68. Rusya	5,464
115. İran	4,643
116. Azerbaycan	4,604

Görüldüğü üzere Azerbaycan incelediğimiz ülkeler içerisinde son sırada yer almaktadır. Bundan önceki başlıklarda Azerbaycan'ın hem ekonomik hem de sosyal alandaki gelişimini vermiştik. Her iki alanda ülkenin gelişimi pozitif yönde olmasına rağmen mutluluk endeksinde 150 ülke arasında ancak 116. sırada yer almaktadır. Bu durum bize GSYH gibi maddi kriterlerin mutluluk da tek etkili faktör olmadığı söylenebilir. Mutluluk ile gayrisafi milli hasıla arasında doğrudan bir ilişki olmasa da mutluluk endeksinde üstte olan ülkelerin genelde zengin K.Amerika ve Batı Avrupa ülkeleri ve son sıralarda yer alan en mutsuz ülkelerin sahra altı Afrika ve Güney Asya ülkeleri olması, bu bölgelerde gelirin mutluluk ile güçlü bir bağının olabileceği fikrini vermektedir.

Azerbaycan'ın mutluluk endeksinde gerilerde kalması ekonomik sebeplerle açıklanması zor görünüyor. Ülke özellikle 2000'li yıllarda yaşadığı doğal kaynaklardan elde edilen gelir patlamasıyla ekonomik değerlerini olumlu noktalara taşıdı. Aşağıda Azerbaycan'ın önemli bazı göstergelerde dünyadaki yerini anlamaya

¹⁴² World Happiness Report, (2013). s.22.

çalışalım. Bu alanlardaki veriler bize Azerbaycan'ın mutluluk endeksindeki sırasının sebeplerini anlamamıza yardımcı olabilir.

Dünya Bankasının İş Yapabilme Kolaylığı verilerine göre Azerbaycan 2007 yılında dünyada 97. sırada iken 2015 yılında sırası dünyada 80.lik olarak görülmektedir. Bu durum Rusya için 2007 yılında 112.lik iken 2015 yılında 62.lik olarak tespit edilmiştir. Bu konuda önde olan Danimarka ise 2007 yılında beşinci sırada yer alırken 2015 yılında dördüncü sırayı almıştır.¹⁴³

Uluslararası Şeffaflık örgütünün verilerine göre yolsuzluk algısında, Azerbaycan 2004 yılında dünyada 140. sırada yer alırken 2014 yılında 126.sıraya kadar yükselmiştir. Karşılaştırma yapabilmek için Norveç'in 2004 yılındaki sırası sekizincilik iken 2014 yılında beşinciliktir. Yine mutluluk endeksinde gerilerde olan İran için 2004 ve 2014 yıllarındaki veriler sırasıyla 87.lik ve 136.lıktır.¹⁴⁴

Sınır Tanımayan Gazeteciler örgütüncü hazırlanan rapora göre medya özgürlüğü alanında, Azerbaycan 52,87 puanla 180 ülke arasında 160.sıradadır. Rusya ise 42,78 puanla 148.sırada yer alırken mutluluk endeksinde üst sıralarda olan Finlandiya 6,4 puanla 1. Sırayı ve Hollanda 6,46 puanla ikinciliği almıştır.¹⁴⁵

Ocak 2015 tarihinde Economist Intelligence Unit tarafından demokrasi endekslerinin altıncısı yayınlandı. Demokrasi endeksi beş temel kategoride temellendirildi: seçim süreci ve çoğulculuk, sivil özgürlükler, hükümetin işleyişi, siyasal katılım ve siyasal kültür. Bu endeks 2013 yılı sonundaki durumu yansıtmakta ve ülke rejimlerini tam demokrasi, kusurlu demokrasi, melez rejimler ve otoriter rejimler olmak üzere dört tür içine yerleştirmektedir. Bu endekse göre 2012 yılı sonu itibariye yukarıda zikredilen beş temel kategorinin tamamı üzerinde yapılan puanlamayla Azerbaycan 3,150 puanla 139. sırada yer almaktadır. Karşılaştırma yapabilmek için mutluluk endeksinde üstlerde olan Norveç'in demokrasi

¹⁴³ World Bank Group Doing Business,(2015). <http://www.doingbusiness.org/rankings>, (Erişim Tarihi: 16.03.2015).

¹⁴⁴ Corruption Perceptions Index,(2014). Transparency International, s.5.

¹⁴⁵ World Press Freedom Index, (2014). Reoprtter without Borders, s.30.

endeksindeki sırası 1.likdir. Rusya bu endekste kendine 122.sırada yer bulurken Türkiye 88.sıradadır. Gelişmekte olan ülkelerden Brezilya ise 44.sırada yer almaktadır. Puanlama 0-10 arasında yapılmakta ve 4 puanın altında kalan rejimler otoriter rejim sınıfında sayılmaktadır. Azerbaycan sahip olduğu puanla bu sınıfta kendine yer bulmaktadır.¹⁴⁶

Freedom House tarafından siyasi haklar ve sivil özgürlükler alanında Ocak 2014 tarihli raporda Azerbaycan son on yıl içerisinde siyasi haklarda 6, sivil özgürlüklerde 5 puan almaktadır. Puanlama 1 puana doğru yaklaştıkça pozitif bir anlam ifade etmektedir. Karşılaştırma yapabilmek için Kuzey Kore'nin bu iki alanda aldığı puanlar aynı yıllar içerisinde 7'dir. Mutluluk endeksinde üst sıralarda olan Norveç ise her iki alanda 1 puan almaktadır. Sivil haklar alanında 7 puanla son sırada Kuzey Kore yer alırken Azerbaycan sondan 15. sıradadır. 2013 yılı verilerine göre ise siyasi haklar konusunda 7 puan alan Küba son sırada yer alırken sondan 23.sırada yer almaktadır.¹⁴⁷

Yukarıda verilen farklı alanlarda etkin kuruluşlarca hazırlanan raporlar Azerbaycan'ın dünya üzerinde sosyal alanda yerini anlamada yardımcı olabilir. Verilerden çıkarılabilecek önemli sonuçlardan birinin mutlu olabilmek için sadece ekonomik şartların iyileşmesinin yeterli olmadığıdır. Ekonomik şartlar çok önemli bir mutluluk bileşeni olsa da demokrasi, özgürlükler ve şeffaflık gibi faktörlerin mutluluk endeksinde üst sıralara çıkabilmek için çok önem birer etken oldukları söylenebilir.

3.5. GELİŞEN BİR ÜLKE OLARAK AZERBAYCAN

Çalışmanın üçüncü bölümünde, bu başlığa kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrası yaşadığı ekonomik, sosyal ve insani gelişim açısından değişimi verilerle detaylı olarak verilmiştir. Bu başlıkta Azerbaycan'ın petrol kaynaklı gerçekleştirdiği

¹⁴⁶ Knoema, (2015). <http://knoema.com/bhplike/democracy-index-2012>, (Erişim Tarihi: 16.03.2015).

¹⁴⁷ Knoema,(2015). <http://knoema.com/atlas/topics/World-Rankings/World-Rankings/Political-Rights>, (Erişim Tarihi: 16.03.2015).

gelir patlamasıyla yaşadığı bu gelişmelerin sürekliliği tartışılacaktır. Ülkenin yaşadığı bu süreçte Hollanda Hastalığına uyan-uymayan yönlerini ifade edilecek ve alınabilecek önlemler anlatılarak Azerbaycan'ın geleceği için atılabilecek adımlarla Azeri halkının geleceğe dönük beklentileri anlaşılmasına çalışılacaktır.

Hollanda hastalığı kavramını kısaca tekrar edecek olursak; ticarete konu olan mallar üreten sektör içerisinde genişleyen ve daralan, yani kazanç patlaması yaşayan ve üretimi daralan sektör gibi iki alt sektörün eşanlı olarak ekonomide var olması durumudur.¹⁴⁸ Bunu yaşayan ekonomilerde imalat sanayinde üretim alanında düşüş yaşanmaktadır. Diğer bir deyişle kaynaklar kazanç patlamasının yaşandığı sektörlerle kayarken sanayi sektörü daralmaktadır. Doğal kaynak zengini olup bunu halkının refahına yansıtamayan, bu alanda kötü tecrübelerle sahip Nijerya ve SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan başta Rusya olmak üzere bazı Orta Asya ülkelerinin yaşadığı problemlerin çözümü için elde edilen doğal kaynak gelirlerinden faydalanma yollarının ne kadar önemli olduğu açıktır. Azerbaycan da ekonomisinin sadece doğal kaynak zenginliğine bağlı olma durumuna son vermek için uzun vadeli stratejik plan ve programlar yapmaktadır. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev 27 Eylül 2004 tarihinde yayınladığı 128 numaralı kararname ile 2005-2025 yıllarını kapsayan “Petrol ve Gaz Gelirlerinin Yönetimi İle İlgili Uzun Vadeli Strateji” belgesini onaylamıştır.¹⁴⁹

Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrası yaşadığı gelir patlaması ve kazanımlarını özet olarak tekrar etmek üzere şunlar ifade edilebilir. “Sovyetler Birliği çöktüğünde Azerbaycan çok büyük bir enkaz devralmıştı. Tüm altyapı ve üretim elemanları yenedünyanın ekonomik düzeninde modası geçmiş ve rekabet etmeye uygun değildi. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişmelerinin ilk evrelerinde yüz yüze kaldığı iki temel problem vardır; bütçe açığı ve cari işlemler açığı. 2005 yılından bu yana Azerbaycan ekonomisi cari işlemler fazlası oluşturmakta ve bütçe açığı yok denecek kadar azdır. Petrol kaynaklı kazanç patlamasının ilk önemli sonucu bu süreçte bütçe

¹⁴⁸ Mızrak, Gurbanov, “Azerbaycan'da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz”, s.4.

¹⁴⁹ Tariyel Kurbanov, (2012). “Azerbaycan'da Milli Ekonomik Gelişmenin Yönleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 34, s.39.

ve cari işlemler açığı ile mücadele etmekte Azerbaycan'a yardımcı olmasıdır. Bu iki temel mali kısıtlama petrolden elde edilen kazançla aşılmıştır. Bu gelir ile Azerbaycan uzun dönemde ekonomik büyümeyi teşvik edecek büyük altyapı yatırımlarını yapmayı başarmıştır.

2004 yılı sonrası gelir patlaması başladığında Azerbaycan halkının %40 kadarı yoksulluk sınırının altında yaşamaktaydı. 2012 yılı itibariyle bu oran %6'ya kadar düşmüştür. Her şeyden önce petrol kazancı Azerbaycan halkının yoksulluktan kurtulmasına sebep olmuştur. Ülke yoksulluğun azaltılması yönünde devlet programlarını uygulamayı başarmıştır. Bu gelir ile Azerbaycan gençliği için yurtdışında eğitim imkânları sağlanmıştır. Ayrıca ülke içinde özel üniversitelere gidip eğitim alma şansına sahip olamayan öğrenciler devlet fonları ile eğitim imkânına sahip olmuşlardır. Büyük altyapı yatırımları Azeri halkının iyi kamu hizmetleri alabilmesine olanak sağladı. Örnek vermek gerekirse ağır kış şartlarında artık elektrik kesintisi ülkede görülmemektedir. Hükümet, nüfusun önemli bir kısmı için, cazip şartlarda %4 faiz oranıyla krediler vermektedir, özellikle üniversite mensupları bu imkândan faydalanmaktadır. Azerbaycan 600 binden fazla yerinden edilmiş göçmene ev sahipliği yapmaktadır. Bu insanlar, Dağlık Karabağ ve diğer yedi bölgenin işgali sonrası tüm mal varlıklarını bırakarak yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan bu insanlar için petrol gelirleriyle daha iyi yaşam koşulları sağlamaktadır. Bu durumun iç piyasada işgücü üzerinde ilave bir baskı oluşturduğunu ve bu insanların mülteci statülerinin yoksulluk oranının artması üzerinde katkısı olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.¹⁵⁰

3.5.1. Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı'nın Belirtileri Var mıdır?

Azerbaycan ekonomisinde gelir patlamasının 2004 yılından sonra olduğu söylenebilir. GSYİH içerisinde petrol sektörü 2004 yılında %38,5 iken bu oran 2005 yılında %51 civarına çıkmıştır. 2007 yılında bu oran zirve yaparak %64'lere çıkmış ve 2012'ye kadar %51'in altına inmemiştir. Hollanda hastalığının en önemli etkisi sanayisizleştirme olgusudur. Azerbaycan'da sanayisizleştirme olgusunu

¹⁵⁰ Prof.Sarvar Gurbanov, (13.05.2015), Akademisyen.

inceleyebilmek için endüstriyel üretim endeksinin 1990-2010 arasında aldığı değerlere örnekler verilebilir. 2005 yılında endeksin değeri 100 kabul edilirse, 1990 yılında bu değer 192 olduğu ve 1996 yılında kadar da sürekli düştüğü görülmektedir. Hatta düşüş hızı 1992 yılı için %30'dan fazla gerçekleşmiştir. 1998 yılında %2,3 gibi düşük bir seviyede de olsa endekste artış başlamıştır. 2000 yılında endeks 61,3 iken 2004 yılında 74,8 değerini almıştır. Azerbaycan'da kazanç patlamasının yaşandığı 2004 sonrasındaki 2006 yılında ise %36 civarı bir artış hızı yakalayan endeks 2010 yılında kadar sürekli artarak 199,8 değerinin 2010 yılında almıştır.¹⁵¹ 2000'li yılların başlarına kadar Azerbaycan'ın ekonomide bir geçiş evresi yaşadığı da göz ardı edilmemelidir. Endeksteeki değişim Azerbaycan'da yaşanan sanayi üretimindeki düşüşü bize göstermektedir. 1990 yılındaki değerlere endeks ancak yirmi yıl sonra 2010 yılında tekrar ulaşabilmiştir. Ancak bu durumu doğrudan Hollanda hastalığı kavramındaki sanayisizleşmeye bağlamak doğru olmayabilir. Çünkü kazanç patlaması yaşanmadan önce yerleşik bir sanayi Azerbaycan'da yoktur.¹⁵²

Hollanda hastalığı teorisi açısından Azerbaycan'da istihdamın nasıl değiştiğini incelemek önemli olacaktır. Çünkü bu teoriye göre kazanç patlaması yaşanan madencilik sektöründe verimlilik ve üretimin artması ile diğer sektörlerden bu sektöre bir geçiş olması öngörülmektedir. 1996 yılında tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı %27 civarında iken toplam işgücünün %31,8'i tarım sektöründe çalışmakta idi. 2004 yılında ise bu oranlar sırasıyla %11 ve %39,5 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Kazanç patlamasının yaşandığı bu yıldan sonra ise toplam işgücü içerisinde tarım sektörünün payı fazla azalmazken tarımın GSYİH içerisindeki payı %5'lere kadar düşmüştür. 2012 yılında toplam işgücünün %37,7'si tarım sektöründe çalışırken tarımın GSYİH içerisindeki payı %5,4'tür.¹⁵³ Bu veriler bize 1996 yılını

¹⁵¹ Knoema, (2015), <http://knoema.com/UNECEESA2011/unece-economic-statistics-annual-2011-july-2011>, (UNECE Economic and Statistics Annual, Temmuz 2011), (Erişim Tarihi: 14.05.2015).

¹⁵² Mızrak, Gurbanov, "Azerbaycan'da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz", s.11.

¹⁵³ Knoema, (2015). <http://knoema.com/WBWDIGDF2015Apr/world-development-indicators-wdi-april-2015?regionId=AZ>, (World Development Indicators, Nisan 2015), (Erişim Tarihi:15.05.2015).

temel aldığımızda tarım sektörünün toplam istihdam içerisinde büyüdüğünü, 2004 yılı sonrasını düşündüğümüzde istihdam içerisindeki oranda ciddi bir düşüş yaşanmadığını göstermektedir. Tarımın GSYİH içerisinde payının çok düşmesine rağmen istihdam oranlarının korunduğu söylenebilir. Sanayi alanında 1996 yılında toplam istihdam oranı %15,1 iken bu oran Azerbaycan'ın ekonomide geçiş dönemi diyebileceğimiz yıllarının sonu 2001'de %10,8'e düşmüştür. 2012 yılında ise yükselerek %14,3' ulaşmıştır.¹⁵⁴ Bu oranlar ışığında şu sonuca varılabilir; Azerbaycan'da madencilik sektörü büyürken tarım ve sanayi sektörleri de büyümüştür. Öyleyse Azerbaycan ekonomisinde Hollanda hastalığı çerçevesinde sanayisizleşme olgusunun ortaya çıkmadığı ifade edilebilir.

3.5.2. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu, 29 Aralık 1999 tarihinde milli lider Haydar Aliyev tarafından imzalanan bir ferman ile kurulmuştur. Bu fonunun kurulmasında temel düşünce, nüfusun bugünkü ekonomik refahını artırırken gelecek nesillerin ekonomik güvenliğini sağlayarak ülkenin petrol zenginliğini kuşaklar arasında eşit şekilde paylaşırabilmesidir. Bazı devletlerin bu konudaki deneyimleri ve uluslararası finans kuruluşlarının tavsiyeleri alınırken yerel özellikler ve talepler de kuruluş aşamasında dikkate alınmıştır.¹⁵⁵ Ayrıca milli para birimi olan Manat'ın değerlendirilmesi yoluyla yerli üretimin rekabet kabiliyetini kaybetmesi gibi, makroekonomik istikrarı sağlamak ve mali dengeye olumsuz etkide bulunmamak Fon'un önemli amaçlarından biridir.¹⁵⁶ Fon varlıkları 2001 yılında 271 milyon ABD doları iken bu miktar 2012 yılında 34 milyar ABD dolarını aşmıştır. 2001-2012

¹⁵⁴ Knoema, (2015). <http://knoema.com/WBWDIGDF2015Apr/world-development-indicators-wdi-april-2015?regionId=AZ> , (World Development Indicators, Nisan 2015), (Erişim Tarihi:15.05.2015).

¹⁵⁵ Azerbaijan, (2015). http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_e.html, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).

¹⁵⁶ Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, Ayaz Zeynalov, "Azerbaycan Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi", *Çankırı Karatekin Ünv. Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 2(2), s.18.

yılları arasında fonun toplamda 83 milyar ABD dolarını aşan bir geliri var iken aynı dönemde fondan yapılan harcama 49 milyar ABD dolarını geçmiştir.¹⁵⁷

Oluşturulan bu fondan yapılan harcamalara aşağıdaki sosyal ve altyapı projeleri örnek olarak verilebilir:

Fondan ayrılan ilk hisseler Azerbaycan halkının en kötü durumda yaşayan sosyal tabakası olan kaçkın ve mecburi göçkünlerin sosyal problemleri ile barınak ihtiyaçlarının hâlli konusuna yöneltilmiştir. 2001 yılından 1 Ekim 2010 tarihine kadar geçen zaman zarfında anılan bu problemler için genelde 692,9 milyon manat (Azerbaycan para birimi) ayrılmıştır.

Fonun asıl gayelerinden biri de petrol gelirlerinin ülkenin mevcut sosyal problemleri, ekonomik gelişimi göz önünde bulundurularak bugünkü nesiller için harcanmasıdır. Bu gaye ile 2003 tarihinden 1 Ekim 2010 tarihine kadar geçen zaman içinde devlet bütçesine transfer edilen para 13890 milyon manatı bulmuştur.

2002-2006 tarihleri arasında Azerbaycan yönünden en önemli siyasi, ekonomik ve stratejik öneme sahip Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesi için, Azerbaycan'ın payına düşen 297 868 manatlık pay ayrılmıştır.

- 2006 yılından 1. Ekim 2010 tarihine kadar olan devirde 659,6 milyon manat kadar hisse anlaşmalar gereği Oğuz-Gebele hattından Bakü şehrine sutaşıma sisteminin çekilmesi için harcanmıştır.
- 2006 yılından 1 Ekim 2010 tarihine kadar olan devirde 474,1 milyon manata yakın bir meblağ Samur-Apşeron sulama sisteminin yeniden yapılandırılması projesine ayrılmıştır.
- 2006 yılında, Azerbaycan Devlet Başkanı'nın yayınladığı kararname gereği oluşturulan Azerbaycan Yatırım Şirketi'nin tüzüğü ve sermayesinin oluşturulması için 90 milyon manat ayrılmıştır.
- 2007 tarihinden 1 Ekim 2010 tarihine kadar geçen zaman içinde genelde 51 milyon manat kadar bir birim Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinin desteklenmesine ayrılmıştır.
- Azerbaycan Devlet Başkanı'nın 16 Nisan 2007 tarihinde yayınladığı 2090 sayılı kararnameye uygun olarak 2007-2015 yılları arasında Azerbaycan gençlerinin dış ülkelerde eğitimi konusunda oluşturulan Devlet Programı'nın desteklenmesi konusuna 2008 tarihinde başlanmış ve 1 Ekim 2010 tarihine kadar bu proje için Fon'dan 14 milyon manat ayrılmıştır.
- Azeri-Çırak-Güneşli petrol yataklarının işlenmesi ile ilgili projede Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin katılım payı için 87 600 bin manat ayrılmıştır.¹⁵⁸

Devlet Petrol Fonu'ndan bütçeye yapılan transferler ilk yıllara oranla ciddi bir oranda artmıştır. Kazanç patlamasının yaşandığı 2005 yılında petrol fonundan

¹⁵⁷ Azerbaijan, (2015). http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_e.html, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).

¹⁵⁸ Kurbanov, "Azerbaycan'da Milli Ekonomik Gelişmenin Yönleri", s.41.

yapılan transfer toplam bütçenin %7'si iken bu oran 2013 yılında %57 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla harcama etkisinin kamu harcamalarında yaşanan artıştan dolayı ortaya çıktığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle petrol fonu, petrol gelirleri ile maliye politikası arasında oluşacak muhtemel güçlü ilişkiyi önlemesi gerekirken bu fonksiyonu tam olarak yerine getirememektedir. Bu durum mali kuralın olmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁹

Azerbaycan devlet genel borç stokunun, kazanç patlamasının yaşandığı 2004 yılından sonra GSYİH'ya oranının düştüğü görülmektedir. 2000 yılında bu oran %22 civarında iken 2004 yılında %20 civarındadır. Bu yıldan hemen sonra 2005 yılında %13,3'e kadar bu oran düşmüştür. 2012 yılında ise %11,6 olarak gerçekleşmiştir.¹⁶⁰ Bu durum bize petrol gelirlerinin dış borçlanmanın teminatı gibi kullanmama şeklindeki olumlu tutumu göstermekte, bu olumlu tutumun uzun dönemde de devam ettirmeğe çalışırken petrol fonu gelirlerinin kullanılması konusunda mali kuralı daha da belirginleştirmenin yolu aranmalıdır. Mali kural tesis edilmesi geciktikçe, hem petrol fonunun etkinliği azalacak hem de petrol-dışı bütçe açığındaki yükseliş sürecektir.¹⁶¹

Devlet Petrol Fonu'nun hesaplamalarına göre 2025 yılından sonra Azerbaycan'ın petrolden elde edeceği gelirler önemli oranda azalacaktır. Bu nedenle Azerbaycan yönetimi ekonomiyi petrole bağımlı olmaktan kurtarmak için 2005 yılından sonra farklı bir strateji izlemeye başlamıştır. Bu stratejide bölgesel kalkınmaya önem verilmiştir. Bu çerçevede petrol fonunun kaynaklarının %20-25'i küçük ve orta ölçekli işletmeciliğin gelişimine harcanması planlanmıştır. Böylece üretim ve imalat sanayisinin kalkınması amaçlanmıştır.¹⁶²

¹⁵⁹ Mızrak, Gurbanov, "Azerbaycan'da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz", s.13.

¹⁶⁰ IMF, (2015). https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/02/weodata/weorept.aspx?sy=2000&ey=2019&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=%2C&br=1&pr1.x=65&pr1.y=15&c=912&s=GGXC_NL_NGDP%2CGGXWDG_NGDP%2CBCA%2CBCA_NGDPD&grp=0&a, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).

¹⁶¹ Mızrak, Gurbanov, "Azerbaycan'da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz", s.14.

¹⁶² Aras, Süleymanov, Zeynalov, "Azerbaycan Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi", s.20.

Diğer yandan petrol fonu kaynaklarının beşeri sermayenin niteliğini artırmak için eğitim ve araştırma harcamalarına yönlendirilmesi de planlanmıştır. Bu konuda “Azerbaycan için 30 bin öğrenciyi Batı’daki prestijli üniversitelerde eğitim alma maliyetlerini 10 milyar ABD doları hesapladım, bugünkü değeriyle 8 milyar ABD dolarıdır. Azerbaycan üniversiteleri genelde piyasa şartlarına uygun mezunlar verememektedir. Mühendislik ve fen bilimleri ile alakalı alanlarda işgücü talebinin düşüşü kısa vadeli. Madem Azerbaycan ekonomik çeşitlendirme istiyor, o halde ilk yatırım yapılacak alan eğitimidir.”¹⁶³

Doğal kaynak merkezli kazanç patlaması yaşayan ülkelerden birisi de Norveç’tir. 1975 yılında petrol Norveç’te nakit akımını oluşmaya başladı. Elde edilen petrol ve gaz gelirleri, Norveç’te 2006 yılında Norveç Emeklilik Fonu adını alan, petrol fonuna aktarılmaya başlandı. Bu fon genelde olumlu bir örnek olarak bilinmektedir. Norveç Petrol Fonu’nun en önemli özelliği ise petrol gelirlerinin nasıl harcanacağı konusunda açık maliye kuralının var olmasıdır. Bu kurala göre, petrol-dışı yapısal genel devlet bütçesi açığının Fon’daki varlıkların %4 civarında olacağı 2001 yılında karara bağlanmıştır. %4 oranı, petrol fonundaki varlıkların uzun dönem getirisi olarak kabul edildiğinden, bu kural fon reel sermayesinin tasarruf edileceği ve sadece gelirinin harcanacağını da net bir şekilde ortaya koymuştur.¹⁶⁴ Mali kural Norveç’te yaşanan kazanç patlaması sonrası harcama etkisinin büyük ölçüde kontrol alınmasını sağlamıştır. Bu konuda Azerbaycan Petrol Fonu’nun kaynaklarından etkili faydalanılması amacıyla stratejik plan hazırlayan Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Merkezi(İqtisadi ve Sosyal İnkişaf Merkezi) tarafından dile getirilen endişeler mevcuttur. Bu endişeleri sıralayacak olursak:

- Fonun yıllık gelirlerinin %47’sinin aynı yıl içerisinde harcanmasıdır. Petrol tükenen bir kaynak olduğuna göre gelecek nesillere bugün elde edilen gelirin büyük kısmı ulaşamayacaktır. Bu dikkate alındığında fonda biriken kaynakların harcama miktarında bir limit olmalıdır.
- Devlet Petrol Fonu kaynaklarının verimli kullanılması için belirli bir kısmının ülkede tarım ve imalat sektörlerine düşük faizli kredi olarak

¹⁶³ Prof.Sarvar Gurbanov, (13.05.2015), Akademisyen.

¹⁶⁴ Mızrak, Gurbanov, “Azerbaycan’da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı’nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz”, s.17.

verilmesi düşünülmüştür. Fondaki gelirin sadece tarım sektörüne aktarılması ile ülke “Hollanda hastalığı” tehlikesinden kurtulamayacaktır. Bu nedenle ihraç potansiyeline sahip sanayi alanlarının geliştirilmesine dönük politikalar uygulamak bu problemten kaçışta etkili olabilecektir.¹⁶⁵

- Fon kaynakları ile finanse edilen projelerin verimliliğidir. Bu konuda hantal verimsiz (white elephant projects) projelerden uzak durulmalıdır.
- 2012 yılında bütçe gelirlerinin yaklaşık %75’i enerjiden elde edilen gelirlerdir. Bütçenin tek bir sektöre bağımlı hale gelmesi ekonomik anlamda ciddi bir problemdir. Bu nedenle mali kural sıkılaştırılarak petrol fonundan devlet bütçesine transferler belli bir limite kadar yapılmalıdır. Bu şekilde devlet bütçesi tek bir sektöre bağımlı olmayacak ve dünya enerji fiyatlarındaki, dalgalanmalardan etkilenmeyecektir.
- İnovasyon yasası yeniden yazılmalı ve diğer kanuni altyapı yeniden dizayn edilmelidir.¹⁶⁶

3.5.3. Azerbaycan’ın Petrol-Dışı Sektörlerde Gelişim Politikaları

Azerbaycan ekonomisinde Hollanda Hastalığından kaçınmak, harcama etkisinin olumsuz etkilerini önlemekle aynı anlama gelecektir. Uluslararası pazarlarda rekabet edebilen yerleşik bir petrol-dışı sanayi sektörü kurulmakta olduğundan, bugüne kadar sübvansiyonların Norveç örneğinde olduğu gibi yaygın kullanılması söz konusu olmamıştır. Etkin bir Ulusal Sanayi Stratejisinin belirlenmesi durumunda Azerbaycan orta ve uzun vadede şu kazanımları elde edebilir; güçlü bir orta sınıfın oluşması, petrol dışı sektörlerde büyümenin desteklenmesi ve ihracatın petrol-dışı sektörlerle doğru çeşitlendirilmesi. Azerbaycan’ın 2007-2015 yılları arasında 5000 öğrencisinin yurtdışında eğitim alması ile ilgili devlet programı verimli adımlardan biri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ürün paylaşım anlaşmaları (PSA) yabancı yatırımcılar için oluşturulan verimli yatırım iklimi konusundaki tecrübelerin petrol-dışı imalat sanayi sektörünün gelişmesi için de model olarak benimsenmesi söz konusu olabilir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Aras, Süleymanov, Zeynalov, “Azerbaycan Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi”, s.18.

¹⁶⁶ Prof.Sarvar Gurbanov, (13.05.2015), Akademisyen.

¹⁶⁷ Mızrak, Gurbanov, “Azerbaycan’da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı’nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz”, s.21.

Azerbaycan ekonomisi dünyada sadece petrol ile anılmaması için birçok potansiyel alana sahiptir. Azerbaycan Cumhuriyeti Özel Şirketlere Yardım Milli Fonu Gözetim Konseyi'nin 8 Mayıs 2009 tarihli toplantısında alınan karar gereği, "Azerbaycan ekonomisinin bütün alanları ve bölgeleri ile ilgili öncelikli taraflar" konusu belirlenerek onaylanmıştır. Bu belgeye göre ekonominin öncelikli alanları aşağıda sıralanmıştır:

- Bilgi teknolojilerinin gelişmesi
- Turizm sektörü
- Tarım
- Yenilenme meyilli şirketlerle ilgili çalışmalar
- Gıda sanayisi
- Hafif sanayi
- Kimya sanayi
- Otomotiv sanayi
- Yerli hammaddeye dayalı inşaat malzemesi üretimi
- Toplumun geleneksel ve geçmişe dayanan ekonomik alanlar
- Ahşap imalat ve mobilya üretimi
- Hizmet alanları¹⁶⁸

"Petrol ve gazdan elde edilen gelirin Azerbaycan ekonomisinde kalıcı bir gelişimi ve sürdürülebilir bir büyümeyi sağlaması için altyapı yatırımları yapılmaktadır. Bu konuda asıl sorun büyük altyapı yatırımları sırasında etkin bir kamu ihalesi politikasının eksikliğidir. Kamu altyapı yatırımlarında kalite kontrol sistemi gözden geçirilmelidir. Kamu ihale politikasının eksikleri olduğu gibi altyapı yatırımlarının verimliliğini ölçmekte de eksiklikler vardır. Bu durum yatırımların ömrünü de azaltmaktadır. Örneğin yapılan bir karayolunun 30 yıl ömrü olacak iken etkili bir ihale ve kontrol süreci olmadığından bu ömür 10 yıla düşmektedir. Azerbaycan sanayi politikasını uygulamaya 2014 yılında başlarken, tarımda devlet politikası 2015 yılı itibarıyla uygulanmaktadır. Petrol zengini ülkelerin karşılaştığı iki önemli olgu vardır; sanayisizleşme ve tarımsızlaşma. Azerbaycan devlet

¹⁶⁸ Kurbanov, "Azerbaycan'da Milli Ekonomik Gelişmenin Yönleri", s.42.

programları eğer etkili bir şekilde uygulanırsa kalıcı ekonomik kazançlar olacaktır. Öyleyse bu durumu görebilmek için beş altı yıl gibi bir süre geçmesi gerekmektedir. Bu süre sonunda uygulanan programların başarılı olup olmadığı hakkında fikrimiz olabilecektir.”¹⁶⁹

Yukarıda da vurgulanan iki önemli olgudan sanayisizleşmeye yönelik yorumlar ve alınabilecek tedbirlerden bahsedilmiştir. Bu kısımda ikinci önemli olgu tarımsızlaşma diğer bir ifade ile Azerbaycan ekonomisi için gerekli olan çok sektörlü yapıya geçişte tarım sektörünün önemi anlatılmaya çalışılacaktır. SSCB döneminde Azerbaycan’ın ihraç ettiği ürünler genelde ağır sanayi, imalat - gıda sanayi ürünleri ve tarım ürünleri çoğunluktadır. Petrol sektörünün payı ise %18’lerde idi. 2010 yılında petrol sektörünün ihracat içerisindeki payı %94 civarına çıkmıştır. Bu durum bize Azerbaycan’ın üretim yapısında ortaya çıkan değişimin istihdam yapısında değil dış ticaret yapısında gerçekleştiğini göstermektedir. Bu da gösterir ki, Azerbaycan ekonomisindeki büyüme süreci dengesiz, üretim ve dış ticaret açısından petrole bağımlı bir yapıda gerçekleşmektedir.¹⁷⁰ Ekonomik faaliyet türlerine göre GSYİH içindeki tarımın katkısı 2010’dan günümüze %5’ler civarında olmuştur, bu oran imalat sanayi için %4’ler civarındadır.¹⁷¹ Farklı sektörlerde çalışan kişi sayılarından örnekler verecek olursak, 1999 yılında tarım sektöründe çalışanların sayısı 203 bin iken 2004 yılında 36 bin civarına düşmüş ve 2013 yılı itibarıyla 43 bin civarına yükselmiştir. İmalat sektöründe ise 1999 yılında 170 bin civarı kişi çalışırken bu sayı 2013 yılında 102 bin civarına düşmüştür.¹⁷² Azerbaycan petrol gelirlerinin büyük kısmını petrol dışı sektörlerin özellikle de tarım ve köylerde alternatif faaliyet alanlarının kalkınmasına yönlendirmelidir. Azerbaycan’da özellikle tarım sektörünün desteklenmesi ülkeyi Hollanda hastalığı tehlikesinden koruduğu gibi ekonomik gelişmeyi kırsal alana da yayar. Tarım sektörünü önemli kılan diğer bir nokta ise ülke nüfusunun besin güvenliğinin sağlanmasıdır. Tarım sadece besin ihtiyacını

¹⁶⁹ Prof.Sarvar Gurbanov, (13.05.2015), Akademisyen.

¹⁷⁰ Huseyn, ”Azerbaycan’da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım”, s.152.

¹⁷¹ AZSTAT, (2015). <http://www.azstat.org/MEsearch/details>, (Erişim Tarihi: 12.05.2015).

¹⁷² AZSTAT, (2015). <http://www.azstat.org/MEsearch/details>, (Erişim Tarihi: 12.05.2015).

karşılama ile kalmamakta, kırsal alanlar için hayati öneme sahip diğer işlevleri de yerine getirmektedir.

2014 yılı itibariyle Devlet İstatistik Komitesi'nin verdiği sayılarla Azerbaycan nüfusunun yaklaşık %46'sı kırsal alanda yaşamaktadır. Kırsal alanda yaşayan nüfusun önemli bir kısmı da tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Ülkede yoksulluk oranının azaltılması için kırsal alan alanların kalkındırılması gerekmektedir. Bunun için de sürdürülebilir bir tarım politikası uygulanmalıdır.

Azerbaycan'da tarım sektöründe istihdam edilenlerin gelirleri diğer sektörler göre daha düşüktür. 2013 yılında aylık olarak bir kişinin tarım sektöründeki kazancı 217 Manat civarı iken (19 Mayıs 2015 tarihli kur ile yaklaşık 206 ABD doları) maden sektöründe çalışan bir kişi 1516 Manat (19 Mayıs 2015 tarihli kur ile yaklaşık 1444 ABD doları) civarındadır.¹⁷³ Bu bize tarım sektöründe çalışan bir kişinin gelirinin neredeyse maden sektöründeki birinin yedi biri kadar kazanabildiğini göstermektedir. Düşük gelirlili grubun gıda harcamalarının toplam gelirlerindeki oranının yüksek olduğu açıktır. Bu durumda kalan kırsal alandaki yaşayan kişilerin kentlere doğru göçü kaçınılmaz olacaktır. Azerbaycan bu problem engellemek ve kentlere göçü önleyebilmek için tarım sektörünü geliştirmelidir. Bu anlamda Azeri devleti 2007 yılından bu yana tarım sektöründe sübvansiyon vermektedir. Tüm çiftçilere 1ha. Tarım ürünleri yetiştirilen arazi için 50 ABD doları, buğday yetiştiricilerine ise ek olarak 50 ABD doları ödenmektedir. 2013 yılına kadar Azeri çiftçiler toprak vergisi dışında tüm vergilerden muaf tutulmuşlardır. Tarım makineleri, ilaçlar, tohumlar ve gübre gibi tarım sektöründeki harcamalardan KDV ve gümrük vergisi alınmazken tarımsal ürün üreticilerine su da çok daha ucuza sağlanmıştır.¹⁷⁴ Ancak Dünya Ticaret Örgütü(DTÖ) ile Azerbaycan tarımda sübvansiyon konusunda anlaşmazlık içerisindeyler. Azerbaycan 1997 yılında DTÖ'ye üye olma niyetini beyan etmiştir. DTÖ Azerbaycan'ı gelişmiş ülke statüsünde üye yapmak isterken Azerbaycan gelişmekte olan ülke statüsünde üye olmak istemektedir. Bu anlamda DTÖ'nün tarım

¹⁷³ AZSTAT, (2015). <http://www.azstat.org/MESearch/details>, (Erişim Tarihi: 14.05.2015).

¹⁷⁴ Huseyn, "Azerbaycan'da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım", s.160.

anlaşması Azerbaycan tarım sektörünü olumsuz yönde etkileyebilir. Çünkü DTÖ tarımdaki sübvansiyonun azalmasını talep etmektedir.

Özetle ifade etmeye çalışırsak, tarım sektörünün Azerbaycan'da geliştirilmesi ile ülkede gıda güvencesi, tarımsal istihdam, kırsal alanlardaki sosyoekonomik devamlılığın sağlanması, kültürel mirasın korunması ve genel anlamda yoksulluğun azaltılması mümkün olabilecektir. Azerbaycan bu alandaki bu gelişimi sağlayabilirse Hollanda hastalığının kimi etkilerinden de korunma şansına sahip olabilecektir.

SONUÇ

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan hem bölgesinde hem de küresel anlamda var olma mücadelesini 20 yılı aşkın bir zamandır yürütmektedir. Bu mücadelede en önemli ayaklardan biri ekonomi ve bu alanla yakından ilişkili yaşanan sosyal-politik adımlardır. Ülke bağımsızlığı sonrası her alanda ciddi bir değişim yaşarken geri kalmış ülke görüntüsünden kurtulmak için büyük gayret göstermektedir. En önemli dönüşümlerden biri ekonomik anlamda olmaktadır. Azerbaycan serbest piyasa ekonomisine göre yeniden yapılanmakta ve küresel ekonomiye entegre olmaktadır. Bu alandaki atılan ve atılacak adımların motive edici gücü ise Hazar'ın büyük enerji kaynaklarıdır. Hazar Havzası sahip olduğu büyük potansiyel ile artık küresel anlamda enerji güvenliği için kilit bölgelerden biri haline gelmiştir. Azerbaycan da bu durumu özellikle ekonomik kalkınmasının motor gücü olarak kullanmaktadır.

Azerbaycan 10 milyon civarı nüfusu ile artık küresel anlamda petrol ve doğal gaz üreten ve bunu ihraç eden bir ülkedir. 2013 yılı itibariyle dünya genelinde petrolün %1'den fazlasını ürettiğini ve bunun nüfusunu dikkate alarak dünya ile kıyaslama yaptığımızda nasıl büyük bir kazanım olduğunu anlamak zor değildir. Azerbaycan 1994 yılında imzaladığı "Asrın Anlaşması" ile sahip olduğu zengin hidro karbon kaynaklarını üretme ve ihraç etme adına çok önemli bir adım atmıştır. Ayrıca üretilen petrolün Batı pazarlarına transferi için bölge ülkeleriyle ortak boru hatları inşa edilmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Supsa, Bakü-Novorossiysk, Bakü-Tiflis-Erzurum, TANAP gibi boru hatlarıyla hem çevre ülkeler ile ekonomik ilişkilerini güçlendirmiş hem de Dağlık Karabağ meselesi ile ilgili ciddi problemleri olan Ermenistan'ı enerji alanındaki bu projelerin dışında tutarak konumunu sağlamlaştırmıştır. Bu tip boru hattı projeleri yıllar geçtikçe yenileri eklenerek zenginleşmektedir. Azerbaycan bu projeler ile sadece ekonomik gelişimini sağlamamakta aynı zamanda bölgesel ve küresel anlamda dünya ile siyasi ilişkilerini üst düzeye taşımaktadır. Diğer bir ifade ile küresel anlamda ekonomik entegrasyon ile siyasi entegrasyon beraber etkileşim içerisinde gerçekleşmektedir. Bunun güncel

örneklerinden biri 2012-13 yılları arasında Azerbaycan'ın BM Güvenlik Konseyi geçici üye olarak görev almasıdır. Bu sayede Azerbaycan bir yandan bağımsızlığını ve istikrarını pekiştirirken, diğer yandan yabancı şirketler için güvenli bir liman haline gelmiştir. Yukarıda zikredilen “Asrın Anlaşması” ile başlayan süreçte birçok küresel firma Azerbaycan'a enerji yatırımları için gelmiş ve ülkeye doğrudan dış yatırımda patlama yaşanmıştır. Bu durumun devamı gelen bu şirketlere ve dünyanın geneline verilen güven duygusunun inşası ile mümkündür. Bu alanda Azerbaycan gerekli hukuki adımları da atarak hem içerde hem dışarıda güvenli, iş yapılabilen bir ülke konumuna gelmiştir. Bu çalışmadaki en önemli amaçlarımızdan biri, Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin doğal kaynakların ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine katkısını anlamaya çalışmaktır. Doğal kaynak bolluğu ile gelen ekonomik ve buna bağlı bazı sosyal gelişim ölçütlerindeki değişimleri güvenilir kaynakların istatistiki verileri ile ortaya koyulmuştur. Bu minvalde ülkenin ekonomi alanında sahip olduğu makroekonomik göstergeler bize Azerbaycan'ın çok önemli bir gelişim süreci yaşadığını göstermektedir. Geçen yüzyılın son yıllarını Azerbaycan için ekonomik anlamda geçiş süreci olarak değerlendirebiliriz. Ancak özellikle 2004 yılından sonra petrol kaynaklı yaşanan gelir patlaması Azerbaycan'ı makroekonomik göstergeler adına ciddi gelişimler yaşatmıştır. Azerbaycan, 2005-2009 yılları arasında yakaladığı rekor bir büyüme hızı ile GSYİH'sını %21 gibi büyük bir oranla artırmıştır. 2000'li yılların başında ülkenin GSYİH'si 6 milyar USD civarında iken bu miktar 2014 yılında 73 milyar USD'ı geçmiştir. Bu kadar kısa bir sürede GSYİH'nın nerdeyse 12 katına çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı dönemde kişi başı GSYİH (SAGP'ne göre) 2004 yılında 5891 USD civarında iken 2014 yılında ise 16593 USD civarında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde işsizlik oranları %10'lardan %5'lere düşmüştür.

1991 yılında Azerbaycan'ın ihracatında petrol ve petrol ürünlerinin payı %11 iken 2008 yılında bu oran %97'ye çıkmıştır. Bu veri bize açık bir şekilde 2004 sonrası ülkede yaşanan gelir patlamasının kaynağının petrol olduğunu göstermiştir. Elde edilen bu gelir de beklendiği üzere ülkenin makroekonomik göstergelerini kısa vadede çok olumlu yönde etkilemiştir. Bu verileri bölgedeki ülkelerden Ermenistan ile karşılaştırdığımızda Azerbaycan'ın önemli bir fark oluşturduğunu görmekteyiz.

Kişi başı GSYİH 2000 yılında sırasıyla Azerbaycan ve Ermenistan için 621 ve 655 USD'dir. Bu bize iki ülkedeki kişilerin hemen hemen eşit miktarda gelirleri olduğunu göstermektedir. Ancak 2013 yılında geldiğimizde Ermenistan'da kişi başı GSYİH 3500 USD civarı iken Azerbaycan'da bu sayı 7800 USD civarıdır. Yani Azerbaycan bu alanda Ermenistan'a 13 yıl gibi kısa bir sürede iki kattan fazla fark atmıştır. Kısa zamanda doğal kaynak tabanlı gelir patlamasının bu farkı oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan gibi Hazar Havzası'nın zengin doğal kaynaklarından istifade eden Türkmenistan ve Kazakistan da kişi başı gelirlerini aynı dönemde hızla katlayarak artırmışlardır. Sağlanan bu parlak ekonomik tablonun Azerbaycan'da yoksulluğun da hızla azalmasını sağladığını istatistiki verilerden anlıyoruz. 2001 yılında yoksulluk oranı Azerbaycan'da %49,6 iken bu veri 2013 yılında %5,3'tür. Bölge ülkelerinden Ermenistan ve Gürcistan'da 2013 yılında bu oranın sırasıyla %32 ve %15 civarında olduğu düşünülürse petrolden elde edilen zenginliğin Azerbaycan halkına katkısının önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu parlak ekonomik veriler umut verici olsa da 2009 yılında yaşandığı gibi beklenmedik şekilde petrol fiyatlarının düşmesiyle ekonomik büyümede yaşanan yavaşlama göstermiştir ki ekonomi tek bir sektöre bağımlı hale gelmekten kurtarılmalıdır. Literatürdeki "kaynak laneti" kavramından veya "Hollanda Hastalığı" gerçeğinden uzaklaşmak için ekonominin petrol-dışı sektörler ile çeşitlendirilmesi gerçeği göz ardı edilmemelidir. Azerbaycan tarihi seyir içerisinde bu hastalığı yaşayan ülkelerin olumlu ve olumsuz tecrübelerinden istifade ederek bu ciddi hastalığın belirtilerini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu konuda genel anlamda iyi bir örnek sayılan Norveç gibi Azerbaycan da bir Devlet Petrol Fonu oluşturmuştur. Bu fon vasıtasıyla bugünkü ve gelecek nesiller arasında elde edilen petrol gelirlerinin adil bir şekilde paylaşılması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ancak alınan Norveç örneğinde fonda işleyen mekanizmanın Azerbaycan'da da aynı şekilde işlediğini söylemek mümkün değildir. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'ndan genel bütçeye yapılan transferler ciddi oranda artmıştır. Bu oran 2005 yılında toplam bütçenin %7'si iken 2013 yılında %57 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum Hollanda Hastalığı kavramı ile ilgili harcama etkisinin yaşandığını göstermektedir. Bu etkinin kamu harcamalarında yaşanan artıştan olduğu görülmektedir. Bu da petrol fonunun görevinin tam anlamıyla yerine getiremediğini ve bu sorunun aşılması için mali kuralın ciddi şekilde ele alınıp hayat geçirilmesi

gerekliliğini anlatmaktadır. Norveç'te petrol fonundan bir yıl içerisinde yapılan harcamanın %4 olduğu düşünülürse mali kuralın Azerbaycan'da sıkılaşmasının şart olduğu düşünülebilir.

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun elde ettiği gelirlerle birçok altyapı ve sosyal projeyi başarıyla gerçekleştirdiği bilinmektedir. Ancak 2025 yılından sonra petrol gelirlerinin ciddi oranda azalacağı öngörüsü veya yaşanan petrol fiyatının dalgalanmaları önemli oranda Azeri ekonomisini tehdit edebilecektir. Bu tehlikenin önlenmesi için, fonun gelirleri ile üretim ve imalat sanayinin kalkındırılması için gerekli ortamın oluşturulması gerekmektedir. Eğer bu sektörler sağlıklı bir şekilde gelişirse bu durum ülkedeki istihdam sorunlarını da çözmeye yardımcı olacaktır. Bu fon ile desteklenmesi gereken diğer önemli bir sektörde tarımdır. Ancak bu şekilde kaynak bolluğunun lanete dönüştüğü olumsuz tecrübelerdeki sonuçlar olan sanayisizleşme ve tarımsızlaşmadan uzaklaşılabilir.

Azerbaycan Petrol Fonu'nun diğer çok önemli bir görevi ise geleceğe yapacağı yatırımdır. Bu ancak beşeri sermayenin niteliği artırılarak mümkün olabilecektir. Eğitim alanında yapılacak reformlarda ve yurtdışındaki kaliteli üniversitelerde eğitim alacak öğrenciler için petrol gelirleri kullanılmaktadır. Ekonomik çeşitliliğin sağlanarak tek bir sektöre bağımlı olmaktan kurtulmanın en önemli yolunun eğitimden yani kaliteli işgücü, nitelikli beşeri sermayeden geçtiği söylenebilir.

Uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek bir petrol-dışı sanayi sektörü kurulmaktadır. Azerbaycan'ın bu noktada değişik avantajları da mevcuttur. Bu avantajlar özetle şöyle sıralanabilir; elverişli bir coğrafi ulaşım noktasında bulunması, güçlü doğal ekonomik potansiyeli, bazı alanlarda entelektüel birikimin ve uzman kadroların bulunması, ekonomi alanında gerçekleştirilen yenilikler ve hukuki düzenlemelerin hayat geçmesi, dünya ekonomisine entegrasyonu sağlayacak birçok ülke ile anlaşmalar imzalanması ve dünyanın önemli ekonomik birliklerine girmesi. Olumlu bu gelişmelerin devamını sağlayabilecek önemli adımlardan biri Devlet Petrol Fonu'nun gelirlerini Norveç gibi örneklerde olduğu gibi daha çok sübvansiyonlarda kullanmak olabilir. Azerbaycan orta ve uzun vadede bu şekilde

güçlü bir orta sınıf oluştururken ihracatını da petrol dışı sektörlerle kaydırabilir. Ekonominin dengeli gelişimi Azerbaycan'da gerçek anlamda ekonomik ve siyasi bağımsızlığı sağlayabilecektir.

Ekonomik gelişim insani gelişimin önemli bir ayağı olsa tek başına insani gelişim için yeterli değildir. Günümüzde insani gelişim kavramı üç temel öge ile ilişkilendirilmektedir; sağlıklı ve uzun bir yaşam, eğitim, insanca yaşam standardı. Bu öğeler ile ilintili çevresel sürdürülebilirlik, cinsiyet eşitliği, insan güvenliği ve hakları, siyasal ve toplumsal yaşama katılım gibi unsurlar günümüzde insani gelişim için gerekli şartlardan sayılmaktadır. BM insani gelişim raporlarından elde ettiğimiz veriler bize Azerbaycan'ın 2000 sonrası insani gelişim endeksinde yukarı yönlü bir trend yakaladığını göstermektedir. 2000 yılında Azerbaycan sahip olduğu puanla "orta insani gelişim" düzeyinde iken 2013 yılındaki verilerle "yüksek insani gelişim" sınıfına geçmiştir. Bu durum bize yaşanan gelir patlamasının insani gelişim yönünden Azerbaycan'ı pozitif olarak etkilediğini göstermektedir.

Yukarıda Azerbaycan için hem ekonomik ve hem de insani gelişim adına 2000'li yıllarda ciddi olumlu gelişmeler olduğu anlatılmıştır. Ancak bu konuda olumsuz sayılabilecek bir veri gözden kaçmamalıdır. BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan "küresel mutluluk endeksi" 2013 yılı raporunda Azerbaycan'ın sırasını 150 ülke arasında 116. olarak belirlemiştir. Bu endekste puanı ortaya çıkaran temel faktörler; kişi başı reel GSYİH, sağlıklı yaşam beklentisi, güvenilecek birine sahip olma, hayatta özgür seçimler yapabilme, yolsuzluk algısı ve cömertlik gibi değerlerdir. Bu durum bize sağlanan ciddi ekonomik gelişimin insanların mutluluğunda bir payı olsa da tek başına yeterli olmadığını göstermiştir. Küresel mutluluk endeksinde alt sıralarda kalmanın sebeplerini yine uluslararası kuruluşların istatistikî verileri ile anlamaya çalıştığımızda elde edilen veriler şu şekilde ortaya çıkmıştır. Dünya Bankası'nın iş yapabilme kolaylığı alanında yaptığı sıralamada 2015 yılında Azerbaycan 80. Sırada yer bulmuştur. Medya özgürlüğü alanında Sınır Tanımayan Gazetecileri Örgütü raporuna göre 160. sırada yer alırken Economist Intelligence Unit tarafından hazırlanan demokrasi endeksinde ise 2012 yılı sonu itibarıyla 139. sıradadır. Bu endeks rejimleri tam demokrasi, kusurlu

demokrasi, melez rejimler ve otoriter rejimler olarak dört sınıfa ayırırken Azerbaycan'ı otoriter rejim sınıfında göstermektedir. Bunlar farklı alanlarda Azerbaycan'ın etkin kuruluşlarca nasıl görüldüğü hakkında fikir vermekte ve mutluluk endeksinde alt sıralarda olmanın sebebinin sadece ekonomi ile ilgili olmadığını anlatmaktadır. Burada şunu da olumlu yönde bir veri olarak vermekte fayda olabilir. SWFI (Sovereign Wealth Fund Institute) tarafından hazırlanan 'şeffaflık' endeksine göre Azerbaycan Devlet Petrol Fonu ve Norveç'e ait Devlet Emeklilik Fonu aynı ölçüde şeffaflık puanına sahiptir. Bu da Azerbaycan'da yatırım yapan çok uluslu şirketlerin iş yapmaya elverişli bir ortam bulunduğu kanaatini taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Son söz olarak; Azerbaycan'ın artık bölgesinin hızla gelişen ve dönüşen bir ülkesi olduğunu incelediğimiz tüm istatistiki veriler açıkça göstermektedir. Azerbaycan yoksulluğun sınırlı konuşulduğu, geleceğe dönük ciddi eğitim hamlelerinin gerçekleştirildiği, ekonominin çeşitlendirilmesi adına kanuni düzenlemelerin yapıldığı ve bu yönde adımlar ile tek bir sektöre bağımlı olmama farkındalığının olduğu bir ülke haline gelmiştir. Yaşanan ekonomik gelişimler ülkeyi sosyal ve kültürel olarak olumlu yönde değiştirmektedir. Ülke Eurovision, Bakü 2015 Avrupa Oyunları gibi uluslararası arenada prestijli organizasyonları yapabilme kapasitesine sahipken daha büyük organizasyonlara talip olma cesaretine sahip olmuştur. Yukarıda çalışmamızın ana konusu olmayan, sınırlı bir şekilde bazı istatistiki veriler ile bahsedilen siyasi haklar ve özgürlükler konusunda yapacağı hamleler ile Azerbaycan bölgesinde parlak bir geleceğe doğru yol almakta olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ABİLOV, Shamkhal, (2013) “*Hazar’ın Hukuki Statüsü*”, Hazar Raporu, s.47.
- ARAS, Osman Nuri, SÜLEYMANOV, Elçin, ZEYNALOV, Ayaz, “*Azərbaycan Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi*”, Çankırı Karatekin Üniv. Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(2), s.18.
- AYDEMİR, Cahit, ASLAN, İbrahim, UNCU, Funda, (2012) “*Doğrudan yabancı Yatırımların Dünyadaki ve Türkiye’deki Gelişimi*”, Kocaeli Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23, s.73.
- AYDIN, Nermin Zahide, (2012) “*Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset*”, KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / KSU Journal of Social Sciences, 9 (2), s.213.
- BANNON, Ian, COLLIER, Paul, (2003) “*Natural Resources and Conflict: What We Can Do*”, (Ed. Ian Bannon, Paul Collier), Washington DC, The World Bank, s.3.
- BOLAT, Bilge Acar, ÇILAN, Çiğdem Arıcıgil, (t.y.) “*İnsani Gelişme İndeksi Bileşenleri Açısından Gelişmekte Olan Ülkelerin Diskriminant Analizi ile Karşılaştırılması*”, s.223.
- ÇETİN, Tamer, (2010) “*Orta Asya ve Kafkaslar’da Enerjinin Politik Ekonomisi. Enerji*”, Piyasa ve Düzenleme, cilt:1, sayı 1, s.80.
- ÇİNKO, Levent, (2009) “*Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerinin Makroekonomik Etkileri*”, Marmara Üniv. İ.İ.B.F Dergisi, Cilt 26, sayı 1, s.118.
- ERDOĞAN, Mehmet Şirin, ÖKTEM, Kemal, (t.y.) “*Hazar Havza’sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişi*”, s.8.
- FOA, Roberto, *Indices of Social Development Handbook*, International Institute of Social Studies in the Hague, Part of Erasmus University Rotterdam, s.2.
- GARTZKE, Erik, LI, Quan, BOEHMER, Charles, (2001) “*Investing in the Peace: Economic Interdependence and International Conflict*”, International

- Organisation, The IO Foundaiton and Massachusetts Institiute of Technology, s.391.
- GEDİKLİ, Ayfer, (2011) “Çok Uluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınması Üzerine Etkileri”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi(6:1), s.109.
- GURBANOV, Sarvar, (13.05.2015) Akademisyen.
- GYLFASON, Thorvaldur, (2001) “*Natural Resources and Economic Growth: What is the Connection?*”, CESifo Working Paper No.530, s.5.
- HUSEYN, Ramil, (2011) “Azerbaycan’da Petrole Dayalı Ekonomiden Çok Sektörlü Ekonomiye Geçişin Gerekliliği ve Tarım”, bilig, sayı:59, s.148.
- İBRAHİM, Khazar, (Bahar 2013) “*Hazar Neden Bu Kadar Önemli?*”, Hazar Raporu, s.21.
- KORKMAZ, Celalettin, ŞAHİN, Münir, (2013) “*2009 PISA Başarılarına Göre Ülkelerin Genel ve İnsani Gelişmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki*”, Mustafa Kemal Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 22, s.229.
- KURAN, Selami, (2006) Uluslararası Deniz Hukuku, (İstanbul: Arıkan Yayınevi), s. 32.
- KURBANOV, Tariyel, (2012) “*Azerbaycan’da Milli Ekonomik Gelişmenin Yönleri*”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı 34, s.39.
- LAÇİNER, Sedat, (2006) “*Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi*”, OAKA ,USAK,cilt1, no:1, s.69.
- MIZRAK, Nihal Yıldırım, GURBANOV, Sarvar, (2013) “*Azerbaycan`da Enerji Kaynakları Sektöründe Yaşanan Hollanda Hastalığı`nın Makroekonomik Etkileri: Karşılaştırmalı Analiz*”, EkonAnadolu International Conference in Economics, 19-21 Haziran 2013, Eskişehir, s.17.
- ÖKTEM, Erdoğan, “Hazar Havza’sının Hukuki Durumu ve Ülkelerin Enerji Yönetişimi”, s.19.

- ÖZBAY, Fatih, (2013) “Hazar’da Güvenlik İkilemi ve Silahlanma Yarışı”, Hazar Raporu, s.9.
- ÖZCAN, Burcu, ARI, Ayşe, (2010) “*Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: OECD Örneği*”, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Sayı 12, s.66.
- SACHS, Jeffrey D., WARNER, Andrew,(1997) “*Resource Abundance and Economic Growth*”, s.3.
- SÖZEN, İlyas , USLU, Kamil , ÖNGEL, Volkan , (Bahar 2011) “*Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Rantiyeci Ekonomik Yapıları*”, İstanbul Ticaret Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, s.92.
- STİGLİTZ, Joseph E., (Ağustos 2012) “*Kaynakların Lanetinden Bereketine*”, Ekonomik Forum, s.88.
- ŞENYURT, Yasin, (2010) “Hazar ve Basra Körfezi Havzalarının Enerji Kaynakları Üzerinde Stratejiler ve Türkiye”, Yüksek Lisans Tezi, s.6.
- TERZİOĞLU, Süleyman Sırrı, (2008) “*Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri*”, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA), Cilt:3, Sayı:5, s.33.
- UNDP Human Development Report, (2014) Azerbaycan Açıklama Notu, s.4.
- UNDP, (2000) Azerbaijan Human Development Report, s.14.
- UNDP, (2014) İnsani Gelişim Raporu.
- USLU, Kamil, (2006) “*Hazar Bölgesi Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu*”, Marmara Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi, , cilt XXI, sayı 1, s.101.
- YÜCE, Kürşat Çağrı “Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Oyun”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, 1, s.161.
- ZENGİN, Eyüp, ARABHANOVA, Rena, (2009) “*Bölgesel Çevre Sorunları ve Azerbaycan: Ülkeyi Etkileyen Önemli Çevre Sorunları ve Çözüm Çalışmalarında İşbirliği Arayışları*”, TİKA Avrasya Etütleri,

s.9“Understanding the Plunge in Oil Prices:Sources and Implications,(2015),
Global Economic Prospects, World Bank, s.156.

World Happiness Report, (2013a) "*Dünya Mutluluk Raporu*", s.22.

World Happiness Report, (2013b) "*Dünya Mutluluk Raporu*", s.9.

World Press Freedom Index, (2014) "*Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi*", Reporters
without Borders, s.30.

BP Statistical Review of World Energy, Haziran (2014) s.8-20.

Corruption Perceptions Index, (2014) "*Yolsuzluk Algısı Endeksi*", Transparency
International, s.5.

2014 Economy, World Development Indicators: Structure of output (World Bank
and OECD National Accounts data files.) (16 Aralık 2014).

Aljazeera, (2015) <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tanapta-pay-artisi-imzalandi>,
(Erişim Tarihi: 05.01.2015).

Azerbaijan, (2015a) [http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_e.
Html](http://azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_e.Html). (Erişim Tarihi: 10.05.2015).

Azerbaijan, (2015b) http://www.azerbaijans.com/content_1035_tr.html, (Erişim
Tarihi: 05.03.2015).

Azerbaijan,(2015c) http://www.azerbaijans.com/content_716_tr.html, (Erişim Tarihi:
10.02.2015).

Azerbaijan,(2015d) http://azerbaijan.az/portal/Economy/General/general_e.html,(
Erişim Tarihi: 06.02.2015).

AZSTAT,(2015) <http://www.azstat.org/MESearch/details>, (Erişim Tarihi:
12.05.2015).

CIA Factbook, (2015) [https://www.cia.gov/library/publications/the-world-
factbook/geos/tx.html](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html), (Erişim Tarihi: 30.01.2015).

Economistsview (2014) [http://economistsview.typepad.com/economistsview/
2008/07/the-perplexing.html](http://economistsview.typepad.com/economistsview/2008/07/the-perplexing.html). (Erişim Tarihi: 18.10.2014).

- IEA Energy Statistics (2014a) <http://www.iea.org/statistics/statisticssearch/report/?year=2012>, (Erişim Tarihi: 15.12.2014).
- IEA Energy Statistics, (2014b) <http://www.iea.org/statistics>, (Erişim Tarihi: 17.12.2014).
- IMF (2015) https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/02/weodata/weorept.aspx?sy=2000&ey=2019&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=%2C&br=1&pr1.x=65&pr1.y=15&c=912&s=GGXCNL_NGDP%2CGGXWDG_NGDP%2CBCA%2CBCA_NGDPD&grp=0&a, (Erişim Tarihi: 10.05.2015).
- Index of Economic Freedom, (2015) "*Ekonomik Özgürlük Endeksi*" <http://www.heritage.org/index/country/turkmenistan>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).
- İktisadi (2014) <http://www.iktisadi.org/hollanda-hastaligi.html>, (Erişim Tarihi: 15.10.2014).
- Kazakhstanlive, (2015) <http://www.kazakhstanlive.com/3en.aspx>, Erişim Tarihi: 05.02.2015).
- Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, (2015) <http://www.kazakhstan.org.tr/index.asp?sayfa=33>, (Erişim Tarihi: 05.02.2015).
- Kendime Yazılar, (2015) <http://www.mahfiegilmez.com/2012/05/satnalma-gucu-paritesi-nedir.html>, (Erişim Tarihi: 10.02.2015).
- Knoema, (2015a) <http://knoema.com/bhpllke/democracy-index-2012>, (Erişim Tarihi: 16.03.2015).
- Knoema, (2015b) <http://knoema.com/WBWDIGDF2015Apr/world-development-indicators-wdi-april-2015?regionId=AZ>, (World Development Indicators, Nisan 2015), (Erişim Tarihi: 15.05.2015).
- Oil-Price, (2015) <http://www.oil-price.net/index.php?lang=en>, (Erişim Tarihi: 05.03.2015).
- Sputniknews, (2015a) http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2014_09_30/Hazar-Zirvesi-sonuclar-ve-perspektifler/, (Erişim Tarihi: 06.01.2015).

- Sputniknews,(2015b) <http://tr.sputniknews.com/columnists/20150227/1014192692.html>, (Erişim Tarihi: 04.03.2015).
- Sustainable Development Solutions Network, (2015) <http://unsdsn.org/resources/publications/world-happiness-report-2013/>, (Erişim Tarihi: 16.03.2015).
- T.C. Dışışleri Bakanlığı (2014a) http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 25.12.2014).
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, (2015b) <http://mfa.gov.tm/en/tukrmenistan/general-information>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, (2015c) <http://www.mfa.gov.tr/turkmenistanekonomisi.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 25.01.2015).
- T.C. Dışışleri Bakanlığı, (2015d) <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, (Erişim Tarihi:05.02.2015).
- The Government of Republic of Armenia, (2015) <http://www.gov.am/en/demographics/>, (Erişim Tarihi: 15.02.2015).
- Trading Economics, (2014) <http://tr.tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual>, (Erişim Tarihi: 15.12.2014).
- Turcomoney, (2015) <http://www.turcomoney.com/azerbaycan-5-yilda-3-kat-zenginlesti.html>, (Erişim Tarihi: 07.02.2015).
- Türk Anayasa Hukuku,(2015), <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>, (Erişim Tarihi: 06.02.2015).
- Türksam, (2015), <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/101-yuzyilin-drami-azerbaycan-da-gocmen-kackin-sorunu>, (Erişim Tarihi: 07.02.2015).
- Uluslararası Politika Akademisi, (2014) <http://politikaakademisi.org/hollanda-hastaligi-nedir/>, (Erişim Tarihi: 15.10.2014).
- UNDP Human Development Report, (2015) "BM İnsani Gelişim Raporu"
<http://hdr.undp.org/en/content/inequality-adjusted-income-index>, (Erişim Tarihi:14.03.2015).

World Bank Group Doing Business, (2015) <http://www.doingbusiness.org/rankings>,
(Erişim Tarihi: 16.03.2015).

Zaman, (2015) [http://www.zaman.com.tr/ekonomi_azerbaycanda-devaluasyon-
manat-yuzde-34-deger-kaybetti_2279292.html](http://www.zaman.com.tr/ekonomi_azerbaycanda-devaluasyon-manat-yuzde-34-deger-kaybetti_2279292.html), (Erişim Tarihi: 22.02.2015) .